

ΤΕΥΧΟΣ ΟΓΔΟΟ
2020/2

ΤΡΥΦΩΝΑΣ ΛΕΜΟΝΤΖΟΓΛΟΥ

Δικαιότερη κατανομή της γης, συγκέντρωση στις αγροτικές δραστηριότητες και ανάπτυξη του εγγραμματισμού

ΚΩΣΤΑΣ ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ

Ο Μαρξ και οι Ινδιάνοι. Από τη φιλοσοφική ανθρωπολογία στην εμπειρική εθνολογία

ΓΙΩΡΓΟΣ ΦΑΡΑΚΛΑΣ

Οι δύο ήλιοι καὶ ἡ κατάργηση τῆς ἐργασίας.
Ὁ Ἑγελος, ὁ Μὰρξ καὶ ἡ προστασία τῆς ἐλευθερίας

ΜΑΝΘΟΣ ΣΑΝΤΟΡΙΝΑΙΟΣ

Η λέξη-κλειδί ενάντια στον -ισμό. Οι συνθήκες για την ολοκλήρωση μιας ήρεμης επανάστασης

ΛΟΥΙΖΑ ΑΥΓΗΤΑ

Ο τόπος ως βλέμμα και η γεωγραφία ως πεδίο συγκρότησης της σύγχρονης τέχνης

KLAUS VIEWEG

Πέρα από τη Wall Street και την People's Republic.
Το τέλος του καπιταλισμού και το μέλλον του

ΟΥΡΑΝΙΑ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ

Βιβλιοκρισία: Κουρούτζας Χρήστος –
Εγκληματολογία της Γενετικής

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ

Βιβλιοπαρουσίαση: Βόλφγκανγκ Στρεκ – *Κερδίζοντας χρόνο.
Η καθυστερημένη κρίση του δημοκρατικού καπιταλισμού*

Ρ

Ι

Μ

Η

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

Τιμή €9

ΚΡΙΣΗ

Εξαμηνιαία Επιστημονική Επιθεώρηση

KRISI

Biannual Scientific Review

Επικεφαλής σύνταξης

Θοδωρής Δημητράκος, Γιάννης Κοζάτσας, Κώστας Πασσάς

Συντακτική επιτροπή

Ελένη Βλάχου, Χριστίνα Δημακοπούλου, Θοδωρής Δημητράκος, Γιάννης Κοζάτσας, Κώστας Πασσάς, Αγγελική Πούλου, Κώστας Στεργιόπουλος, Μαρία Χολέβα

Επιστημονικοί συνεργάτες

Αραγεώργης Άρις (1961-2018), Γκιούρας Θανάσης, Jung Reinhard, Καλτσώνης Δημήτρης, Μαμουλάκη Έλενα, Μανιάτης Γιώργος, Μαθιόπουλος Ευγένιος, Μαυρουδέας Σταύρος, Μπάγκος Παντελής, Μπαλτάς Αριστείδης, Μυλωνάκη Ευγενία, Παπαδάτος Νίκος, Σακελλαρόπουλος Σπύρος, Σταυρίδης Σταύρος, Τύμπας Τέλης, Φαράκλας Γιώργος, Φουρτούνης Γιώργος, Χρύσης Αλέξανδρος, Ψύλλος Στάθης.

Επικοινωνία

www.e-krisi.gr

Υπεύθυνος επικοινωνίας

Γεράσιμος Χολέβας

Σελιδοποίηση-παραγωγή

Μοτίβο Α.Ε.

Σχεδίαση ιστοσελίδας

Γιάννης Σακελλαρίου

Τιμή τεύχους: 9 ευρώ

Ετήσια συνδρομή (ιδιώτες): 15 ευρώ

Ετήσια συνδρομή (ιδρύματα): 20 ευρώ

Κεντρική διάθεση

Εκδόσεις Τόπος

Πλαπούτα 2 & Καλλιδρομίου, 114 73 Αθήνα, Τηλ. 2108222835, info@motibo.com

Τεύχος 8 – 2020/2

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση μέρους ή όλου του έργου, καθώς και η αναπαραγωγή ή μετάδοσή του με οποιοδήποτε οπτικοακουστικό, γραπτό ή άλλο μέσο χωρίς την έγγραφη άδεια του εκδότη ή του συγγραφέα.

ISSN 2585-2124

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Άρθρα

Δικαιότερη κατανομή της γης, συγκέντρωση στις αγροτικές δραστηριότητες και ανάπτυξη του εγγραμματισμού: Μια εμπειρική μελέτη για την περίπτωση της Ελλάδας στα τέλη του 19ου αιώνα	5
Τρύφωνας Λεμοντζόγλου	

Ο Μαρξ και οι Ινδιάνοι. Από τη φιλοσοφική ανθρωπολογία στην εμπειρική εθνολογία	43
Κώστας Γαλανόπουλος	

Οι δύο ήλιοι και η κατάργηση τής εργασίας. Ό Έγγελος, ό Μάρξ και ή προστασία τής έλευθερίας άπό τήν οίκονομική άνισότητα	67
Γιώργος Φαράκλας	

Η λέξη-κλειδί ενάντια στον -ισμό. Οι συνθήκες για την ολοκλήρωση μιας ήρεμης επανάστασης	89
Μάνθος Σαντοριναίος	

Ο τόπος ως βλέμμα και η γεωγραφία ως πεδίο συγκρότησης της σύγχρονης τέχνης	115
Λουίζα Αυγήτα	

Μετάφραση άρθρου

Πέρα από τη Wall Street και την People's Republic – Το τέλος του καπιταλισμού και το μέλλον του	135
Klaus Vieweg	

Βιβλιοκρισία

Κουρούτζας Χρήστος 2018. Εγκληματολογία της Γενετικής, Αθήνα: Πεδίο	155
Ουρανία Γεωργοπούλου	

Βιβλιοπαρουσίαση

Βόλφγκανγκ Στρεκ 2016. Κερδίζοντας χρόνο. Η καθυστερημένη κρίση του δημοκρατικού καπιταλισμού. Αθήνα: Τόπος	163
Αναστασία Ιωαννίδου	

Δικαιότερη κατανομή της γης, συγκέντρωση στις αγροτικές δραστηριότητες και ανάπτυξη του εγγραμματισμού: Μια εμπειρική μελέτη για την περίπτωση της Ελλάδας στα τέλη του 19ου αιώνα

Τρύφωνας Λεμοντζόγλου*

Περίληψη

Σύμφωνα με πολλούς μελετητές, μια πιο δίκαιη κατανομή της γης, καθώς και η επικράτηση της βιομηχανίας έναντι του αγροτικού τομέα, φαίνεται να συνδέεται στενά με την ανάπτυξη και επέκταση του δημόσιου σχολικού συστήματος που έλαβε χώρα στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα. Η άποψη αυτή βασίζεται στη λεγόμενη υπόθεση της συμπληρωματικότητας μεταξύ των βιομηχανικών δραστηριοτήτων και των ανθρώπινων δεξιοτήτων, σύμφωνα με την οποία το βιομηχανικό κεφάλαιο και η αγροτική γη χαρακτηρίζονταν από διαφορετικούς βαθμούς συμπληρωματικότητας με την ανάπτυξη του ανθρώπινου κεφαλαίου. Έτσι, από τη μια πλευρά, η ελίτ των μεγάλων γαιοκτημόνων εμφανιζόταν συχνά απρόθυμη να προωθήσει τη μαζική δημόσια σχολική εκπαίδευση, ενώ, από την άλλη πλευρά, η ανερχόμενη αστική τάξη αντλούσε σημαντικά οικονομικά οφέλη από την είσοδο στην παραγωγική διαδικασία ενός καλύτερα εκπαιδευμένου και καταρτισμένου ανθρώπινου δυναμικού, υποστηρίζοντας κάθε ριζοσπαστική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Σε αυτό το πλαίσιο, η παρούσα μελέτη αποτελεί την πρώτη εμπειρική προσπάθεια να διερευνηθεί η σχέση μεταξύ δικαιότερης κατανομής της γης και ανάπτυξης του σχολικού εγγραμματισμού στην Ελλάδα κατά τα τέλη του 19ου αιώνα, αντλώντας πληροφορίες από τις επίσημες απογραφές του Βασιλείου της Ελλάδος για τα έτη 1870 και 1879 (Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της ΕΛΣΤΑΤ). Τα αποτελέσματά μας επιβεβαιώνουν την ήδη υπάρχουσα διεθνή βιβλιογραφία, υποδεικνύοντας μια θετική και στατιστικά σημαντική σχέση μεταξύ δικαιότερης κατανομής της γης και επιπέδων του σχολικού εγγραμματισμού στην Ελλάδα κατά τα έτη 1870 και 1879. Αντίθετα, η «προσκόλληση» του εργατικού δυναμικού στις αγροτικές δραστηριότητες έναντι της βιομηχανίας και του εμπορίου βρέθηκε σημαντικά αρνητικά συσχετισμένη με τα επίπεδα του εγγραμματισμού στην Ελλάδα κατά την ίδια χρονική περίοδο. Η συνύπαρξη αυτών των δύο αντίρροπων δυναμικών καταδεικνύει αφενός τον θετικό ρόλο που διαδραμάτισε η ενίσχυση της μικρομεσαίας οικογενειακής αγροτικής ιδιοκτησίας στην Ελλάδα στην ανάπτυξη του σχολικού εγγραμματισμού κατά τα τέλη του 19ου αιώνα και αφετέρου τη συρρίκνωση και υποβάθμιση της δημόσιας σχολικής εκπαίδευσης στις περιοχές εκείνες όπου η συγκέντρωση του εργατικού δυναμικού στις διάφορες αγροτικές δραστηριότητες υπερίσχυε έναντι εκείνης στα «σύγχρονα» μη αγροτικά επαγγέλματα.

* Ο Τρύφωνας Λεμοντζόγλου είναι Διδάκτωρ Οικονομικών του Πανεπιστημίου της Σιένα, Μεταδιδακτορικός Ερευνητής-Υπότροφος ΙΚΥ στην Εφαρμοσμένη Οικονομική Ιστορία στη Σχολή Εφαρμοσμένων Μαθηματικών και Φυσικών Επιστημών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου.

Abstract

Many scholars have argued that more equal patterns of landownership, as well as the supremacy of industry over agriculture, have been found to be associated with the rise of mass public education systems in the late-eighteenth and early-nineteenth centuries. The theoretical background behind this argument mainly relies on the so-called capital-skill complementarity hypothesis, which states that agricultural land and industrial capital were characterized by different levels of complementarity with human skills. Thus, on the one hand, large landowning elites were often reluctant to promote and support mass public education, while, on the other hand, rising capitalists have been much more favoured by a better-educated workforce, promoting major educational reforms. The present paper attempts to provide some of the first evidence for the existence of a positive relationship between people's access to land and literacy development in the late nineteenth-century Greece based on data collected from the 1870 and 1879 Greek Population Censuses. Our empirical estimates largely confirm previous findings in the literature, indicating a positive and significant linkage between people's access to land and literacy rates. On the contrary, stuck in agriculture has been found to be negatively related to literacy expansion. These results remain robust even after controlling for various other factors, such as marital status, family size, sex ratio, urbanization, ethnicity and religion.

1. Εισαγωγή & Σύνοψη

Για πολλά χρόνια, το ενδιαφέρον των μελετητών της οικονομικής ανάπτυξης στρεφόταν γύρω από την υπόθεση της γεωγραφικής ανισορροπίας, σύμφωνα με την οποία οι διαφορετικές κλιματολογικές και γεωγραφικές συνθήκες ήταν ο βασικός παράγοντας πίσω από τη διεύρυνση του αναπτυξιακού χάσματος ανάμεσα στις πλούσιες και φτωχές χώρες ή περιοχές (Bloom & Sachs 1998· Diamond 1997· Machiavelli 1987 (1519)· Montesquieu 1989 (1748)· Myrdal 1968· Sachs 2001). Ωστόσο, μια τέτοια προσέγγιση αδυνατούσε να εξηγήσει αποτελεσματικά το γιατί κάποιες πλούσιες σε φυσικούς πόρους χώρες ή περιοχές κατέληξαν φτωχές και υπανάπτυκτες στο πέρας του χρόνου, ενώ άλλες, με πολύ πιο περιορισμένα αποθέματα φυσικών πόρων, κατάφεραν να απολαμβάνουν μεγαλύτερη οικονομική ανάπτυξη και ευημερία (Acemoglu et al. 2001). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, μια εναλλακτική προσέγγιση μπήκε στο επίκεντρο της συζήτησης για τις περιφερειακές ανισότητες, υπογραμμίζοντας αυτή τον σημαντικό ρόλο της «ποιότητας» των οικονομικών και πολιτικών θεσμών στην οικονομική ανάπτυξη (Acemoglu et al. 2005· Engerman και Sokoloff 1997· Hall και Jones 1999· North 2005). Κάτω από αυτό το πρίσμα, ένας σημαντικός αριθμός μελετητών έχει παράσχει κάποιες ισχυρές ενδείξεις για την ύπαρξη μιας αρνητικής σχέσης μεταξύ των οικονομικών ανισοτήτων και της οικονομικής μεγέθυνσης (Aghion et al. 1999· Alesina και Perotti 1996· Barro 2000· Kuznets 1955· Stiglitz 1969). Επιπρόσθετα, πλήθος άλλων μελετητών έχει καταδείξει πως η άνιση κατανομή του πλούτου επηρεάζει αρνητικά τις δυνατότητες για οικονομική ανάπτυξη (Alesina και Rodrik 1994· Deininger και Olinto 2000· Easterly 2007· Frankema 2010· Keefer και Knack 2002· Lipton 1974). Πιο πρόσφατα, κάποιοι άλλοι μελετητές επέκτειναν περαιτέρω τα όρια της ήδη υπάρχουσας εμπειρικής βιβλιογραφίας, καταδεικνύοντας την ύπαρξη μιας αρνητικής σχέσης μεταξύ της άνισα κατανεμημένης γης και της ανάπτυξης των ανθρώπινων δεξιοτήτων (Cinnirella και Hornung 2016· Goni 2013· Ramcharan 2010· Tapia και Martinez-Galarraga 2015· Vollrath 2014). Το γενικότερο θεωρητικό πλαίσιο της αρνητικής σχέσης που συνδέει τη συγκέντρωση της αγροτικής γης σε λίγα χέρια με την ανάπτυξη και επέκταση του δημόσιου σχολικού συστήματος προσφέρουν οι Galor και Moav (2006) και Galor, Moav και Vollrath (2009). Σύμφωνα με τους Galor, Moav και Vollrath (GMV), κατά τη μετάβαση της κοινωνίας από τον πρώιμο στον σύγχρονο βιομηχανικό καπιταλισμό, οι μεγάλοι γαιοκτήμονες συνέχιζαν να αντλούν σημαντικά οικονομικά οφέλη από την εκμετάλλευση των μικρών και φτωχών αγροτών, κυρίως μέσω του συστήματος της επίμορτης αγροληψίας. Έτσι, για την ελίτ των μεγάλων γαιοκτημόνων η αυξημένη πρόσβαση του αγροτικού πληθυσμού στη μαζική δημόσια εκπαίδευση ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με την αύξηση της κοινωνικής κινητικότητας των μαζών από την υπαίθρο στα μεγάλα αστικά κέντρα, γεγονός που θα προκαλούσε ενδεχομένως μείωση της κερδοφορίας τους από την εκμετάλλευση των μεγάλων αγροτικών εκτάσεων. Αντίθετα, η ανερχόμενη καπιταλιστική τάξη είχε αυξημένα οικονομικά κίνητρα να προωθήσει και να ενισχύσει το δημόσιο σύστημα σχολικής εκπαίδευσης, κυρίως λόγω του υψηλού βαθμού συμπληρωματικότητας μεταξύ βιομηχανικού κεφαλαίου και ανθρώπινων δεξιοτήτων, υποστηρίζοντας κάθε σημαντική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και αλλαγή.

Στο πλαίσιο αυτό, η περίπτωση της Ελλάδας κατά τον 19ο αιώνα παραμένει σχεδόν πλήρως ανεξερεύνητη, τουλάχιστον στη σχετική εμπειρική βιβλιογραφία, προσφέροντας ωστόσο τη δυνατότητα να επανεξεταστεί η εγκυρότητα της υπόθεσης των GMV σε ένα αρκετά ιδιόμορφο κοινωνικό και οικονομικό πεδίο. Πιο συγκεκριμένα, το μοντέλο της δυτικού τύπου φεουδαρχίας δεν αναπτύχθηκε ποτέ πλήρως στη μεσαιωνική και μεταμεσαιωνική νεότερη Ελλάδα (Mouzelis 1983· 1990· Ricks και Magdalino 1998). Για παράδειγμα, τόσο τα βυζαντινά όσο και τα οθωμανικά συστήματα γαιοκτησίας (βλ. πρόνοια και τιμάρια) ήταν στενά συνυφασμένα με τα δικαιώματα χρήσης της γης, τα οποία παρέμεναν μη αποκλειστικά, μη μεταβιβάσιμα και αυστηρά περιορισμένα (Imber 2002· Papademetriou 2015· Papastathes 1998). Ακόμη, σε αντίθεση με τις περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες εκείνης της εποχής, η συντριπτική πλειονότητα των καλλιεργήσιμων εκτάσεων στη μετέπειτα ελληνική επικράτεια παρέμεναν υπό τον άμεσο έλεγχο του κράτους, τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του 17ου αιώνα (Bartusis 2012· Laiou 2002· Tucker 2010). Ωστόσο, με την επικράτηση της Ελληνικής Επανάστασης του 1821, το αγροτικό ζήτημα μπήκε στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος των απελευθερωμένων Ελλήνων. Σύμφωνα με την Α' Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου (1822), όλα τα πρώην μουσουλμανικά-οθωμανικά εδάφη μετατρέπονταν πλέον σε «εθνικές γαίες», με την προοπτική να διανεμηθούν αργότερα στους μικρούς και ακτήμονες Έλληνες αγρότες (Davis και Pereira 2003· Milios 2018· Mouzelis 1978· Πετρόπουλος 1997). Έτσι, κατά το διάστημα 1828-1871, έλαβαν χώρα σημαντικές προσπάθειες αναδιανομής της γης στην Ελλάδα, όπως η αγροτική μεταρρύθμιση του Καποδίστρια, η μεταρρύθμιση του βασιλιά Όθωνα και η μεγάλη αγροτική μεταρρύθμιση του Κουμουνδούρου. Παραδόξως, οι προσπάθειες αυτές δεν επηρέασαν το σύνολο της χώρας το ίδιο αποτελεσματικά. Πιο συγκεκριμένα, οι περιοχές της Νότιας Ελλάδας (βλ. Πελοπόννησος) χαρακτηρίστηκαν από τη μαζική απαλλοτρίωση σχεδόν όλων των πρώην μουσουλμανικών-οθωμανικών κτήσεων, που αργότερα κατανεμήθηκαν στους μικρούς και ακτήμονες Έλληνες αγρότες (Aroni-Tsichli 2002). Από την άλλη πλευρά, η Συνθήκη της Κωνσταντινούπολης (1832) χορήγησε στους μουσουλμάνους κατοίκους της Κεντρικής Ελλάδας (βλ. Στερεά Ελλάδα και Εύβοια) δικαιώματα για κατ' εξαίρεση διάθεση της γης τους (Bantekas 2015· Katsikas et al. 2012). Αργότερα, τα εδάφη αυτά πωλήθηκαν σε εύπορους Έλληνες, κυρίως Φαναριώτες, οι οποίοι αποτέλεσαν σταδιακά μια νέα τάξη γαιοκτημόνων στο κεντρικό τμήμα της ηπειρωτικής Ελλάδας (Πετμεζάς 2003). Σαν αποτέλεσμα της ιδιόμορφης αυτής κατάστασης, δύο έντονα διαφοροποιημένα συστήματα γαιοκτησίας συνυπήρχαν στην Ελλάδα στα τέλη του 19ου αιώνα. Από τη μια πλευρά, το μοντέλο της μικρής οικογενειακής γεωργίας επικράτησε στις περισσότερες περιοχές της Πελοποννήσου, ενώ, από την άλλη πλευρά, οι νέες μεγάλες ιδιοκτησίες κυριάρχησαν στο μεγαλύτερο κομμάτι της Κεντρικής Ελλάδας (Evangelinides 1980· Mouzelis 1990). Παράλληλα, η περίοδος αυτή σηματοδεύτηκε από σημαντικές αλλαγές στο εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας, οδηγώντας σε σημαντική αύξηση του αριθμού των σχολείων και των εγγεγραμμένων μαθητών, κυρίως κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα.

Η παρούσα μελέτη αποτελεί την πρώτη εμπειρική προσπάθεια να καταδειχθεί η ύπαρξη μιας σημαντικής θετικής σχέσης μεταξύ δικαιότερης κατανομής της

γης και ανάπτυξης του σχολικού εγγραμματισμού στην Ελλάδα στα τέλη του 19ου αιώνα. Για τον σκοπό αυτό, μια νέα βάση δεδομένων κατασκευάστηκε, αντλώντας πληροφορίες από τις απογραφές πληθυσμού του Βασιλείου της Ελλάδας για τα έτη 1870 και 1879. Η νέα αυτή βάση δεδομένων εμπεριέχει ένα σημαντικό πλήθος κοινωνικοοικονομικών και δημογραφικών δεικτών αναφορικά με τον εγγραμματισμό, τους εγγεγραμμένους μαθητές, τους διαθέσιμους δασκάλους, την πρόσβαση στην ιδιοκτησία της γης, το μέγεθος της οικογένειας, την «προσκόλληση» της οικονομίας στις αγροτικές δραστηριότητες, την οικογενειακή κατάσταση, την αστικοποίηση, το φύλο, την εθνικότητα, τη θρησκεία, τη γεωγραφική τοποθεσία κλπ, καλύπτοντας το σύνολο της ελληνικής επικράτειας κατά νομούς, επαρχίες και δήμους. Τα εμπειρικά μας αποτελέσματα είναι συναφή με τα ευρήματα της προηγούμενης σχετικής διεθνούς βιβλιογραφίας, καταδεικνύοντας την ύπαρξη μιας στατιστικά σημαντικής θετικής σχέσης μεταξύ δικαιότερης κατανομής της γης και ανάπτυξης του σχολικού εγγραμματισμού στην Ελλάδα κατά τα έτη 1870 και 1879. Αντίθετα, η συγκέντρωση του εργατικού δυναμικού στις αγροτικές δραστηριότητες έναντι της βιομηχανίας και του εμπορίου φαίνεται πως επηρέαζε αρνητικά και σημαντικά την ανάπτυξη του εγγραμματισμού στην Ελλάδα κατά την ίδια χρονική περίοδο. Οι δύο αυτές αντίρροπες σχέσεις παραμένουν στατιστικά σημαντικές ακόμη και όταν ένα σύνολο άλλων δημογραφικών και κοινωνικοοικονομικών παραγόντων εμπεριέχονται στο οικονομετρικό μας υπόδειγμα, αναδεικνύοντας αφενός τον θετικό ρόλο που διαδραμάτισε η μικρή οικογενειακή γεωργική ιδιοκτησία στην ανάπτυξη του εγγραμματισμού στην Ελλάδα στα τέλη του 19ου αιώνα και αφετέρου τη συρρίκνωση των επιπέδων του εγγραμματισμού στις περιοχές εκείνες όπου η συγκέντρωση του εργατικού δυναμικού στις διάφορες αγροτικές δραστηριότητες υπερίσχυε έναντι εκείνης στα «σύγχρονα» μη αγροτικά επαγγέλματα.

2. Προηγούμενα Ευρήματα & Θεωρητικό Πλαίσιο

Σε αντίθεση με την παραδοσιακή θεωρία της οικονομικής ανάπτυξης που υποστήριζε πως οι γεωγραφικοί και κλιματολογικοί παράγοντες ήταν υπεύθυνοι για τη διεύρυνση του μεγάλου αναπτυξιακού χάσματος ανάμεσα στις πλούσιες και φτωχές χώρες ή περιοχές, πολλοί σύγχρονοι μελετητές έχουν αναφερθεί στη χαμηλή «ποιότητα» των θεσμών ως τον βασικό λόγο που οδήγησε στις ολοένα και αυξανόμενες περιφερειακές ανισότητες (Acemoglu & Robinson 2008· Acemoglu et al. 2005· 2015· Landes 1999· North 1981). Στην ίδια κατεύθυνση, ένα σημαντικό πλήθος μελετητών έχει προσφέρει κάποιες ισχυρές ενδείξεις πως η μεγάλη εδαφική ανισότητα επηρεάζει αρνητικά την οικονομική ανάπτυξη (Alesina & Rodrik 1994· Fort & Ruben 2006· Frankema 2010· Keefer & Knack 2002· Lipton 1974). Οι Engerman και Sokoloff (1997· 2005), με τη σειρά τους, έχουν φωτίσει τα αίτια των μεγάλων οικονομικών ανισοτήτων στην Αμερικανική ήπειρο, υπογραμμίζοντας, μεταξύ άλλων, τον αρνητικό ρόλο που έπαιξε η άνιση κατανομή της γης στη Λατινική Αμερική κατά την περίοδο της αποικιοκρατίας στην ανάπτυξη και εξάπλωση του συστήματος δημόσιας σχολικής εκπαίδευσης. Παρόμοιες μελέτες για την περίπτωση των Ηνωμένων Πολιτειών κατά τον 19ο και 20ό αιώνα έχουν επίσης

καταδειξεί ότι η άνιση διανομή της γης εις βάρος των φτωχών και μικρομεσαίων αγροτών επηρέασε αρνητικά την ανάπτυξη της δημόσιας σχολικής εκπαίδευσης (Easterly 2007· Go & Lindert 2010· Ramcharan 2010· Vollrath 2014). Στο ίδιο πλαίσιο, οι Cinnirella και Hornung (2016) έχουν δείξει ότι η ακραία συγκέντρωση της γαιοκτησίας στην Πρωσία του 19ου αιώνα είχε αρνητική επίδραση στα ποσοστά των εγγεγραμμένων μαθητών στα πρωτοβάθμια σχολεία. Αντίστοιχα, οι Taria και Martinez-Galarraga (2015) έχουν εντοπίσει μια σημαντική αρνητική σχέση μεταξύ του βαθμού συγκέντρωσης του αγροτικού εργατικού δυναμικού και των επιπέδων του εγγραμματισμού στην Ισπανία στα μέσα του 19ου αιώνα, ενώ οι Goni (2013) και Lindert (2004) έχουν τονίσει πως τα υψηλά επίπεδα συγκέντρωσης της ιδιοκτησίας γης στην Αγγλία και την Ουαλία κατά τον 19ο αιώνα είχαν θετική επίπτωση στην υποχρηματοδότηση της δημόσιας σχολικής εκπαίδευσης. Τέλος, ο Chaudhary (2009) έχει καταδείξει τις αρνητικές επιπτώσεις της άνισα κατανεμημένης γης στην παροχή της δωρεάν δημόσιας εκπαίδευσης για την περίπτωση των Βρετανικών Ινδιών κατά τον 19ο αιώνα.

Σε μια πιο λεπτομερή θεωρητική ανάλυση, οι Galor, Moav και Vollrath (2009) στοιχειοθετούν την ύπαρξη μιας έντονα αρνητικής σχέσης μεταξύ άνισης κατανομής της ιδιοκτησίας της γης και ανάπτυξης του δημόσιου συστήματος μαζικής εκπαίδευσης. Όπως τονίζουν οι GMV, η μετάβαση της κοινωνίας από τον αγροτικό στον σύγχρονο βιομηχανικό τρόπο παραγωγής επέκτεινε και εμβάθυνε την ταξική σύγκρουση μεταξύ των πλούσιων μεγαλογαιοκτημόνων και της ανερχόμενης αστικής τάξης, των κυρίαρχων δηλαδή τάξεων πάνω σε δύο παραγωγικούς συντελεστές (βλ. αγροτική γη και βιομηχανικό κεφάλαιο) που χαρακτηρίζονταν από έντονα διαφορετικούς βαθμούς συμπληρωματικότητας με την ανάπτυξη των ανθρώπινων δεξιοτήτων. Έτσι, από τη μια πλευρά, οι πλούσιοι γαιοκτήμονες δεν επωφελούνταν σημαντικά από την καθιέρωση και επέκταση του δημόσιου και δωρεάν σχολικού συστήματος εκπαίδευσης, κυρίως λόγω του χαμηλού βαθμού συμπληρωματικότητας μεταξύ της αγροτικής εργασίας στις γεωργικές εκμεταλλεύσεις μεγάλης κλίμακας και της ανάπτυξης των ανθρώπινων δεξιοτήτων (Acemoglu & Robinson 2000· Galor et al. 2003). Από την άλλη πλευρά, η νέα καπιταλιστική τάξη είχε αυξημένα οικονομικά κίνητρα να υποστηρίξει και να προωθήσει τη δημόσια μαζική εκπαίδευση, μιας και η παραγωγικότητα του κεφαλαίου στις σύγχρονες βιομηχανικές δραστηριότητες αυξανόταν με την αύξηση των δεξιοτήτων του ανθρώπινου δυναμικού (Galor, Moav και Vollrath 2009). Κατά συνέπεια, οι πλούσιοι γαιοκτήμονες έθεταν ως βασικό στόχο τους τον περιορισμό της αυξημένης κοινωνικής κινητικότητας των μαζών από την αγροτική ύπαιθρο στα μεγάλα αστικά κέντρα, εξασφαλίζοντας έτσι τη συντήρηση και διαιώνιση της οικονομικής εκμετάλλευσης των φτωχών αγροτικών στρωμάτων της υπαίθρου, ενώ αντίθετα, η τάξη των καπιταλιστών, επωφελούμενη από την είσοδο ενός πιο μορφωμένου και καλύτερα ειδικευμένου εργατικού δυναμικού στις σύγχρονες βιομηχανικές δραστηριότητες, έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην προώθηση σημαντικών εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων και αλλαγών (Bourguignon & Verdier 2000· Galor 2011· Go & Lindert 2010· Vollrath 2013). Η θετική επίδραση του νέου κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής στην επέκταση της μαζικής δημόσιας σχολικής εκπαίδευσης έχει επίσης επισημανθεί από τους Berman, Bound και Machin (1998), Deininger (2003), Federman και Levine (2005),

Goldin και Katz (1998), Hippe και Baten (2012), Jacod (1997) και Ruly (2002). Τέλος, σύμφωνα με τους Bowles και Gintis (2002), Brockliss και Sheldon (2012), Green (2013) και Lindert (2004· 2000), πίσω από την καθιέρωση και επέκταση του δημόσιου εκπαιδευτικού συστήματος, πέρα από τα ισχυρά οικονομικά οφέλη, όπως αναφέραμε προηγούμενα, κρυβόταν και η ανάγκη της καπιταλιστικής τάξης να ελέγξει καλύτερα τη νέα εργατική τάξη (βλ. social control hypothesis), ενώ στην ίδια ακριβώς κατεύθυνση οι Apple (2001), Drebeen (1967), Gaffield (1986), Jackson (1968), Parsons (1959) και Willis (1976) έχουν αναδείξει τον ρόλο του σχολείου ως φορέα κοινωνικής αναπαραγωγής (βλ. hidden curriculum hypothesis).

3. Η Περίπτωση της Ελλάδας

Όπως έχει επισημάνει πλήθος μελετητών, η οικονομική, κοινωνική και πολιτική δομή της μεσαιωνικής και νεότερης Ελλάδας διέφερε σημαντικά των αντίστοιχων δομών που αναπτύχθηκαν στον υπόλοιπο ευρωπαϊκό χώρο, παραμένοντας ουσιαστικά πέρα και έξω από το κυρίαρχο μοντέλο της δυτικού τύπου φεουδαρχίας (Geanakoplos 1984· Milios 1999· Mouzelis 1983· 1990· Ricks & Magdalino 1998). Τόσο τα βυζαντινά όσο και τα οθωμανικά συστήματα γαιοκτησίας χαρακτηρίζονταν σε μεγάλο βαθμό από την ύπαρξη μεγάλων κρατικών ιδιοκτησιών, ενώ παράλληλα, κάποιες μικρές κοινότητες ελεύθερων ανεξάρτητων καλλιεργητών εξακολουθούσαν να υφίστανται στην ελληνική επικράτεια μέχρι τα τέλη του 11ου αιώνα (Bartusis 2012· Hathaway 2008· Islamoglu-Inan 1987· Kaser 2011· Laiou 2002). Επιπλέον, τα βυζαντινά και οθωμανικά συστήματα εκμετάλλευσης της γης (βλ. πρόνοια και τιμάρια) περιορίζονταν σε δικαιώματα χρήσης της γης που ήταν αυστηρά περιορισμένα, μη μεταβιβάσιμα και ανακλητά (Imber 2002· Papademetriou 2015· Papastathes 1998). Από τα τέλη του 10ου και τις αρχές του 11ου αιώνα, ωστόσο, μερικοί από τους μικρούς ελεύθερους χωρικούς εντός της ελληνικής επικράτειας άρχισαν να πωλούν τα εδάφη τους στους οικονομικά πιο ισχυρούς (κάτω από την επίβλεψη πάντοτε του κράτους), εγκαταλείποντας έτσι την ανεξαρτησία τους και θέτοντας εαυτούς αντικείμενο εκμετάλλευσης σε κάποια μορφή δουλοπαροικίας (Kaser 2011· Setton 1976). Αυτή η τάση συνεχίστηκε μέχρι τα τέλη του 16ου αιώνα, όταν η παρακμή της οθωμανικής αυτοκρατορίας επέτρεψε τη σταδιακή μετατροπή των τιμαρίων σε ένα σύστημα ιδιωτικής-καπιταλιστικής ιδιοκτησίας της γης, τα λεγόμενα «τσιφλίκια» (Mouzelis 1978). Σε αντίθεση με το προηγούμενο καθεστώς γαιοκτησίας, τα τσιφλίκια μπορούσαν πλέον να εκμισθωθούν, να μεταβιβαστούν και να κληρονομηθούν χωρίς περιορισμούς, συντελώντας ουσιαστικά στην εγκαθίδρυση μιας νέας τάξης μεγαλοϊδιοκτητών γης, γνωστής ως «chiftlik-sahibi» (Karakasidou 2009· McGonan 1981).

Τελικά, οι αρχές του 19ου αιώνα βρήκαν τη μεγάλη πλειοψηφία των Ελλήνων αγροτών να απασχολείται στις μεγάλες ιδιωτικές γεωργικές εκμεταλλεύσεις, παραμένοντας ωστόσο σε μεγάλο βαθμό χωρίς ατομική ιδιοκτησία στη γη (Koliopoulos & Veremis 2010). Η κατάσταση αυτή, όμως, άλλαξε ριζικά μετά τον ελληνικό πόλεμο της ανεξαρτησίας, όταν περίπου 10.000.000 τετραγωνικά μέτρα γης που προηγούμενα ανήκαν στο οθωμανικό δημόσιο, σε μουσουλμανικά θρησκευτικά ιδρύματα και σε μουσουλμάνους ιδιώτες πέρασαν στα χέρια του νεοσύστα-

του ελληνικού κράτους (Mouzelis 1976). Σύμφωνα με την Α' Εθνική Συνέλευση της Επιδαύρου (1822), όλες οι πρώην οθωμανικές ιδιοκτησίες μετατρέπονταν πλέον σε «εθνικές γαίες», με την προοπτική να διανεμηθούν αργότερα στους μικρούς και ακτήμονες Έλληνες αγρότες (Strong 1842). Έτσι, τα χρόνια που ακολούθησαν την Ελληνική Επανάσταση, ο Ιωάννης Καποδίστριας, ο πρώτος κυβερνήτης του ελληνικού κράτους (1828-1831), καθώς και ο Βαυαρός βασιλιάς Όθωνας (1832-1862), προσπάθησαν να επιβάλουν ένα πλαίσιο αναγκαίων μεταρρυθμίσεων προκειμένου να προωθηθεί η διανομή των «εθνικών γαιών» και να διασφαλιστεί η προστασία των δικαιωμάτων των μικροκαλλιεργητών. Σε αυτό το πλαίσιο, ένας νέος νόμος ψηφίστηκε το 1830, χορηγώντας στους ακτήμονες Έλληνες αγρότες οικόπεδο 1 στρέμματος ως ανταμοιβή για τη συμμετοχή τους στην επανάσταση (Tzinieri 2015). Στην ίδια κατεύθυνση, η αγροτική μεταρρύθμιση του Όθωνα (1835) ωφέλησε χιλιάδες μικρούς και φτωχούς Έλληνες αγρότες, χορηγώντας δάνεια χαμηλού κόστους (Aroni-Tsichli 2002). Σύμφωνα με τον νόμο αυτό, όλοι οι επικεφαλής των οικογενειών (συμπεριλαμβανομένων και των χήρων γυναικών) είχαν το δικαίωμα να αγοράσουν γη μέσω δημόσιου πλειστηριασμού, χρησιμοποιώντας ένα γραμμάτιο ονομαστικής αξίας 2.000 δραχμών χορηγούμενο από την κυβέρνηση, πληρωτέο σε 36 ετήσιες δόσεις, με επιτόκιο 6% (Franghiadis 1990). Στην πράξη, ωστόσο, οι μεταρρυθμίσεις αυτές συναντούσαν συχνά τις αντιδράσεις των μεγαλογαιοκτημόνων αλλά και την παγερή αδιαφορία πλήθους φτωχών αγροτών που ανέμεναν μια πιο ριζική αγροτική μεταρρύθμιση (Frary 2015). Τελικά, μια σειρά σημαντικών κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών αλλαγών που σημειώθηκαν στην Ελλάδα κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, όπως η Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου του 1843, η εγκαθίδρυση του πρώτου ελληνικού συντάγματος το 1844, η Ναυπλιακή Επανάσταση του 1862 και η αποπομπή του βασιλιά Όθωνα την ίδια χρονιά, άνοιξαν τον δρόμο για την πρώτη μεγάλης κλίμακας αναδιανομή των «εθνικών γαιών» το 1871 (βλ. αγροτική μεταρρύθμιση του Κουμουνδούρου). Σε αντίθεση με όλες τις προηγούμενες αγροτικές μεταρρυθμίσεις, η κύρια έμφαση του νόμου περί διανομής του 1871 ήταν η παροχή γης στους ακτήμονες και φτωχούς Έλληνες χωρικούς (Gallant 2015). Πιο συγκεκριμένα, μαθαίνοντας από τα λάθη και τις παραλείψεις του παρελθόντος, τα αγροτεμάχια δε διανεμήθηκαν μέσω δημοπρασιών, όπου οι τιμές θα μπορούσαν να εκτιναχθούν εκτός του εύρους που μπορούσαν να πληρώσουν οι φτωχοί αγρότες, αλλά, αντίθετα, τις τιμές έθεταν κυβερνητικοί αξιολογητές (Franghiadis 1990· Gallant 2015). Τα αποτελέσματα αυτής της μεταρρύθμισης μπορούν να συνοψιστούν ως εξής: 2.650.000 στρέμματα πρώην οθωμανικής γης διανεμήθηκαν σε 357.217 επιμέρους αγροτεμάχια. Δεδομένου ότι ο πληθυσμός της ελληνικής υπαίθρου δεν ξεπερνούσε τις 254.000 οικογένειες το 1879, μπορούμε να υποθέσουμε ότι σχεδόν όλοι οι Έλληνες αγρότες, εντός των προ του 1880 ορίων, έγιναν με τη μεταρρύθμιση του 1871 ιδιοκτήτες γης (Franghiadis 1993· Gritsopoulos 1955· Hadjimichalis 1986· Mouzelis 1976· Petmezas 1991). Στην ουσία, με τη μεταρρύθμιση του 1871 η μικρή οικογενειακή γεωργία καθίσταται πλέον ως το κυρίαρχο παραγωγικό μοντέλο της χώρας, μια δυναμική που ανακόπηκε απότομα το 1881, με την προσάρτηση των νέων εδαφών στην ελληνική επικράτεια και την αναβίωση των τσιφλικιών.

Εκτός από τη ριζική αλλαγή του παραγωγικού μοντέλου της χώρας με κύριο χαρακτηριστικό την ενίσχυση της μικρής οικογενειακής ιδιοκτησίας έναντι των μεγάλων ιδιωτικών γεωργικών εκμεταλλεύσεων, το νεοσύστατο ελληνικό κράτος προέβη σε σημαντικές αλλαγές και στο εκπαιδευτικό σύστημα. Πριν από την ελληνική ανεξαρτησία, τα ελληνικά εκπαιδευτήρια λειτουργούσαν, οργανώνονταν και ελέγχονταν από την ελληνική ορθόδοξη εκκλησία κάτω από το λεγόμενο καθεστώς των «μιλλέτ» (φυλές) που χορηγούσε έναν ορισμένο βαθμό αυτονομίας στις μη μουσουλμανικές κοινότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας (Braude 1982· Hatzopoulos 1991· Mackridge 2009· Zervas 2017). Αν και η ανάγκη θέσπισης της υποχρεωτικής και δωρεάν στοιχειώδους εκπαίδευσης για όλους τους Έλληνες είχε ήδη επισημανθεί από τα πρώτα χρόνια της επανάστασης (χωρίς ωστόσο να γίνεται ειδική μνεία στις γυναίκες ή στον αποκλειστικά δημόσιο χαρακτήρα της εκπαίδευσης), σύγχρονα σχολεία στην Ελλάδα ουσιαστικά δεν υπήρχαν πριν το 1830 (Αντωνίου 2002· Zervas 2016). Το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα αναδιοργανώνεται πλήρως μόνο μετά την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του βασιλιά Όθωνα (1834-1836), το αποκαλούμενο «βαυαρικό πλάνο», οδηγώντας τα επόμενα χρόνια σε σημαντική αύξηση του αριθμού των σχολείων αλλά και των εγγεγραμμένων μαθητών σε ολόκληρη τη χώρα (Αντωνίου 2002· Bouzakis 2009). Πιο συγκεκριμένα, το 1834 ψηφίζεται ο νόμος «περί δημοτικών σχολείων», θεσπίζοντας τη δημοτική υποχρεωτική εκπαίδευση για όλα τα παιδιά ηλικίας 5 έως 12 ετών (Μπουζάκης 2005). Επιπλέον, το ίδιο έτος ιδρύεται το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο της Αθήνας, με κύρια αποστολή την κατάρτιση νέων εκπαιδευτικών προκειμένου να στελεχωθούν τα δημοτικά σχολεία σε όλη την ελληνική επικράτεια (Μπουζάκης 2012· Zervas 2017). Σαν συνέπεια, τα δημόσια δημοτικά σχολεία στην Ελλάδα αυξήθηκαν ακόμη περισσότερο σε αριθμό και εγγραφές κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, με πάνω από το ένα τέταρτο όλων των παιδιών της υπαίθρου, και σχεδόν τα μισά από όλα τα αγόρια, να είναι εγγεγραμμένα στα πρωτοβάθμια σχολεία της χώρας (Τσουκαλάς 1977).

4. Ανάλυση Δεδομένων

Προκειμένου να παράσχουμε κάποιες πρώτες εμπειρικές ενδείξεις για την ύπαρξη μιας σημαντικής θετικής σχέσης μεταξύ δικαιότερης κατανομής της γης και ανάπτυξης του εγγραμματισμού στην Ελλάδα κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, μια νέα βάση δεδομένων κατασκευάστηκε, αντλώντας πληροφορίες από τις επίσημες απογραφές του Βασιλείου της Ελλάδος για τα έτη 1870 και 1879. Τα έτη αυτά επιλέχθηκαν για την ανάλυσή μας για τους παρακάτω λόγους: (1) στοιχεία σχετικά με τα επίπεδα του εγγραμματισμού δεν είναι διαθέσιμα στις ελληνικές απογραφές πριν από το έτος 1870· (2) η πρώτη μεγάλης κλίμακας αναδιανομή της γης στη νεότερη Ελλάδα πραγματοποιήθηκε εντός της περιόδου 1870-1879 (βλ. αγροτική μεταρρύθμιση του Κουμουνδούρου το 1871)· (3) στοιχεία αναφορικά με την ταξική διάρθρωση της ελληνικής υπαίθρου (βλ. διάκριση ανάμεσα σε κτηματίες και γεωργούς) δεν είναι διαθέσιμα μετά την απογραφή του 1879· (4) η περίοδος 1870-1879 παραμένει ανεπηρέαστη από πλήθος σημαντικών κοινωνικών, πολιτι-

κών και οικονομικών αλλαγών που έλαβαν χώρα στην Ελλάδα την περίοδο που ακολούθησε, όπως η προσάρτηση των νέων επαρχιών στο ελληνικό κράτος (βλ. 1881, 1913, 1920 και 1923), η σταφιδική κρίση της δεκαετίας του 1890, η χρεοκοπία του 1893, ο Ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897, το Κίνημα στο Γουδί το 1909 και η άφιξη των Μικρασιατών Ελλήνων προσφύγων το 1922. Πιο συγκεκριμένα, η βάση δεδομένων που κατασκευάσαμε εμπεριέχει ένα σημαντικό πλήθος δημογραφικών και κοινωνικοοικονομικών δεικτών αναφορικά με τον εγγραμματισμό, τους εγγεγραμμένους μαθητές, την κατανομή της γης, την «προσκόλληση» της οικονομίας στις διάφορες αγροτικές δραστηριότητες, τη γαμηλιότητα, το μέγεθος της οικογένειας, την αναλογία των δύο φύλων, την αστικοποίηση, την εθνικότητα, το θρήσκευμα, τη γεωγραφική τοποθεσία κλπ., καλύπτοντας 350 δήμους και 41 επαρχίες της Ελλάδας για τα έτη 1870 και 1879. Οι Πίνακες 1 και 2 παρουσιάζουν την περιγραφή των μεταβλητών που χρησιμοποιήθηκαν στην παρούσα μελέτη και τα βασικά περιγραφικά στατιστικά τους, αντίστοιχα.

4.1 Εγγραμματισμός

Όπως δείχνει ο Πίνακας 2, τα επίπεδα του εγγραμματισμού στην Ελλάδα παρουσίασαν αξιοσημείωτη αύξηση μεταξύ 1870 και 1879. Ειδικότερα, το ποσοστό του συνολικού εγγραμματισμού αυξήθηκε κατά 1,90%, ο εγγραμματισμός των ανδρών αυξήθηκε κατά 2,74%, ενώ ο εγγραμματισμός των γυναικών αυξήθηκε κατά μόλις 0,60%. Επιπλέον, κατά την ίδια χρονική περίοδο, το χάσμα μεταξύ εγγράμματων ανδρών και εγγράμματων γυναικών μειώθηκε σημαντικά κατά 1,92 μονάδες, παραμένοντας ωστόσο σχετικά υψηλό υπέρ των ανδρών (έμφυλες ανισότητες). Οι μεγάλες ανισότητες μεταξύ ανδρών και γυναικών ως προς τα επίπεδα του εγγραμματισμού, καθώς και οι σημαντικές διακυμάνσεις ανά γεωγραφική περιοχή, παρουσιάζονται στους Χάρτες 1-8 (ανάλυση σε επαρχιακό επίπεδο). Κατά το έτος 1870, τα υψηλότερα επίπεδα εγγραμματισμού για τους άνδρες καταγράφηκαν στην Αττική (46,52%), στην Κυνουρία (39,54%), στην Καλαμάτα (38,47%), στο Αίγιο (38,40%) και στο Ναύπλιο (38,26%), ενώ τα χαμηλότερα επίπεδα στην Ιστιαία (12,08%), στον Βάλτο (12,98%), στη Λιβαδειά (13,94%) και στη Μεγαλόπολη (14,33%). Την ίδια χρονιά, τα υψηλότερα επίπεδα εγγραμματισμού για τις γυναίκες βρέθηκαν στην Ύδρα-Τροιζηνία (22,49%), στην Αττική (19,08%), στην Πάτρα (12,71%) και στο Ναύπλιο (12,50%), ενώ τα χαμηλότερα στη Δωρίδα (0,43%), στο Οίτυλο (0,45%), στον Βάλτο (0,46%), στη Βόνιτσα (0,58%), στη Μεγαλόπολη (0,64%), στην Ιστιαία (0,74%) και στην Ευρυτανία (0,89%). Κατά το έτος 1879, τα υψηλότερα επίπεδα εγγραμματισμού για τους άντρες καταγράφηκαν στην Αττική (48,22%), στην Ηλεία (44,52%), στην Αίγινα (41,97%), στο Ναύπλιο (41,95%), στην Κυνουρία (41,18%) και στην Καλαμάτα (40,81%), ενώ τα χαμηλότερα επίπεδα στη Μεγαλόπολη (13,58%), στην Πύλο (16,10%), στην Ιστιαία (16,12%), στη Θήβα (17,41%), στα Καλάβρυτα (18,18%), στην Επίδαυρο (18,98%) και στον Βάλτο (19,16%). Την ίδια χρονιά, τα υψηλότερα επίπεδα εγγραμματισμού για τις γυναίκες καταγράφηκαν στην Αττική (26,46%), στην Ύδρα-Τροιζηνία (16,28%), στις Σπέτσες-Ερμιόνη (15,40%), στο Ναύπλιο (13,51%) και στην Αίγινα (13,28%), ενώ τα χαμηλότερα στη Μεγαλόπολη (0,23%), στη Σπάρτη (0,26%) και στη Δωρίδα (0,36%).

4.2 Πρόσβαση στη Γη

Παρόλο που οι ελληνικές απογραφές για τα έτη 1870 και 1879 εμπεριέχουν σημαντικό πλήθος πληροφοριών σχετικά με τα βασικά δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού, δεν περιλαμβάνουν συγκεκριμένες πληροφορίες για την κατανομή των καλλιεργούμενων γεωργικών εκτάσεων ανά περιοχή. Συνεπώς, ο πιο αποτελεσματικός τρόπος προκειμένου να προσδιορίσουμε τον βαθμό συγκέντρωσης της γαιοκτησίας ανά περιοχή, είναι η χρήση του δείκτη κτηματίες/σύνολο του γεωργικού πληθυσμού (παρόμοια προσέγγιση χρησιμοποιούν και οι Tapia και Martinez-Galarraga 2015 για την περίπτωση της Ισπανίας). Χαμηλές τιμές του δείκτη αυτού συνεπάγονται ολόένα και μεγαλύτερη συγκέντρωση της αγροτικής γης σε λίγα χέρια. Αντίθετα, υψηλές τιμές του δείκτη υποδηλώνουν μια δικαιότερη κατανομή της γης προς όφελος των μικρών και μικρομεσαίων αγροτών. Όπως βλέπουμε στον Πίνακα 2, ο δείκτης πρόσβασης στη γη αυξήθηκε ελαφρώς κατά 0,39% μεταξύ 1870 και 1879. Ωστόσο, κοιτώντας τα αποτελέσματα ανά γεωγραφική περιοχή (ανάλυση σε επαρχιακό επίπεδο), μπορούμε να διακρίνουμε τη συνύπαρξη δύο έντονα διαφοροποιημένων μοντέλων γαιοκτησίας στην Ελλάδα κατά το διάστημα 1861-1879 (βλ. Χάρτες 9-11). Πιο συγκεκριμένα, οι περισσότερες περιοχές της Στερεάς Ελλάδας χαρακτηρίζονταν από υψηλά επίπεδα συγκέντρωσης της ιδιοκτησίας γης (πρόσβαση στη γη < 10%) για ολόκληρη την περίοδο 1861-1879. Ωστόσο, υπήρχαν κάποιες αξιοσημείωτες εξαιρέσεις, όπως η Αττική, τα Μέγαρα, το Μεσολόγγι, η Αίγινα και η Σκόπελος, που απολάμβαναν μια πιο δίκαιη διανομή της γης. Αντίθετα, η συντριπτική πλειοψηφία των περιοχών της Νότιας Ελλάδας (βλ. Πελοπόννησος) χαρακτηριζόταν από πολύ υψηλότερα επίπεδα πρόσβασης στη γη, σε σύγκριση πάντοτε με τις περιοχές της Κεντρικής Ελλάδας. Αξίζει ακόμη να σημειωθεί ότι αρκετές περιοχές της Πελοποννήσου άλλαξαν σχεδόν εξ ολοκλήρου το καθεστώς γαιοκτησίας κατά το διάστημα 1861-1879, αφού από περιοχές που αρχικά χαρακτηρίζονταν από πολύ υψηλά επίπεδα συγκέντρωσης της γης μετατράπηκαν σε περιοχές όπου μια πιο δίκαιη κατανομή της γης λάμβανε χώρα (βλ. Πάτρα, Ηλεία, Ναύπλιο, Κόρινθος, Γύθειο, Πύλος, Μεσσήνη, Ολυμπία, Σπάρτη και Οίτυλο).

4.3 Άλλοι Παράγοντες

Επιπρόσθετα, τα αποτελέσματα που παρατίθενται στον Πίνακα 2 έδειξαν ότι η «προσκόλληση» της οικονομίας στις αγροτικές δραστηριότητες έναντι της βιομηχανίας και του εμπορίου μειώθηκε σημαντικά κατά 3,52 μονάδες μεταξύ 1870 και 1879, παραμένοντας ωστόσο σε ιδιαίτερα υψηλά επίπεδα εις βάρος των «μοντέρνων» μη αγροτικών επαγγελματιών. Κατά το ίδιο χρονικό διάστημα, οι εργάτες και οι έμποροι αυξήθηκαν ποσοστιαία κατά 3,59% και κατά 2,59%, αντίστοιχα. Ακόμη, ο Πίνακας 2 παρουσιάζει τις τάσεις σχετικά με τη γαμηλιότητα, καταδεικνύοντας σημαντικές διαφορές κατά φύλο για τα έτη 1870 και 1879 (τα ποσοστά των έγγαμων γυναικών ξεπερνούν σημαντικά τα ποσοστά των έγγαμων ανδρών και για τα δύο έτη που μελετάμε). Όσον αφορά στους δείκτες που σχετίζονται με την κοινωνική θέση των γυναικών (βλ. συμμετοχή των γυναικών στην εκπαίδευση ως δασκάλες και μαθήτριες και συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας ως εργάτριες), διαπιστώθηκε ότι μειώθηκαν μεταξύ 1870 και 1879, γεγονός που

καταδεικνύει τη συντήρηση και ένταση των έμφυλων ανισοτήτων στην ελληνική κοινωνία στα τέλη του 19ου αιώνα. Τέλος, οι εγγεγραμμένοι μαθητές/τριες παρουσιάζουν μια μικρή μείωση, ενώ ο αλλοδαπός πληθυσμός, η αναλογία των δύο φύλων, το μέσο μέγεθος της οικογένειας και οι ιερείς καταγράφουν μια μικρή αύξηση μεταξύ 1870 και 1879.

5. Ανάλυση Συσχέτισης

Μια πρώτη ανάλυση των δεδομένων μας σε επίπεδο δήμων παρέχει κάποιες ενδείξεις για την ύπαρξη μιας ισχυρής θετικής συσχέτισης μεταξύ της πρόσβασης στην ιδιοκτησία γης και των επιπέδων του εγγραμματος στην Ελλάδα κατά τα έτη 1870 και 1879 (βλ. Σχήματα 1 και 2). Αντίθετα, τα Σχήματα 3 και 4 απεικονίζουν μια ισχυρή αρνητική σχέση μεταξύ της «προσκόλλησης» της οικονομίας στις αγροτικές δραστηριότητες και της ανάπτυξης του εγγραμματος κατά την ίδια περίοδο. Πιο αναλυτικά, οι συντελεστές συσχέτισης μεταξύ εγγραμματος και μιας σειράς δημογραφικών και κοινωνικοοικονομικών παραγόντων που χρησιμοποιούνται στην παρούσα μελέτη παρουσιάζονται στον Πίνακα 3. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα αυτά, παράγοντες όπως ήταν οι εργάτες, οι έμποροι, οι εγγεγραμμένοι μαθητές και η αστικοποίηση εμφάνιζαν αξιοσημείωτες θετικές συσχετίσεις με τα ποσοστά του σχολικού εγγραμματος και για τα δύο φύλα, ενώ άλλοι παράγοντες όπως ήταν το εργατικό δυναμικό στις διάφορες αγροτικές δραστηριότητες, το μέσο μέγεθος της φάρμας και η αναλογία των δύο φύλων, συσχετίζονταν αρνητικά με τα επίπεδα του σχολικού εγγραμματος ανδρών και γυναικών. Οι υπόλοιποι παράγοντες δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερα σημαντικές συσχετίσεις με τα επίπεδα του εγγραμματος κατά τα έτη 1870 και 1879.

6. Οικονομετρική Μοντελοποίηση & Εμπειρικά Αποτελέσματα

6.1 Παλινδρόμηση Διαστρωματικών Δεδομένων

Προκειμένου να ελεγχθεί η στατιστική σημαντικότητα των σχέσεων που παρουσιάστηκαν στην προηγούμενη ενότητα, το ακόλουθο μοντέλο παλινδρόμησης έχει εκτιμηθεί χρησιμοποιώντας τη μέθοδο των ελαχίστων τετραγώνων (OLS, HAC s.e.):

$$\begin{aligned} \text{επίπεδο_εγγραμματος}(i,t) = & b_0 + b_1 * \text{πρόσβαση_στη_γη}(i,t) \\ & + b_2 * \text{προσκόλληση_στην_αγροτική_παραγωγή}(i,t) + c * V'(i,t) \\ & + e(i,t) \quad (1) \end{aligned}$$

όπου το επίπεδο_εγγραμματος αντιπροσωπεύει το ποσοστό του εγγράμματος πληθυσμού για τους άνδρες και τις γυναίκες αντίστοιχα στον δήμο i ($i = 1, 2, \dots, 350$) κατά το έτος t ($t = 1870$ και 1879 , αντίστοιχα). b_0 είναι ο σταθερός όρος της εξίσωσης· η πρόσβαση_στη_γη είναι η αναλογία των ιδιοκτητών γης (κτηματίες) προς

το σύνολο του γεωργικού πληθυσμού στον δήμο i κατά το έτος t : b_1 είναι η επίδραση της πρόσβασης στη γη στην ανάπτυξη του εγγραμματισμού (αναμένουμε $b_1 > 0$)· η προσκόλληση_στην_αγροτική_παραγωγή είναι η αναλογία του εργατικού δυναμικού που απασχολείται στις διάφορες αγροτικές δραστηριότητες (κτηματίες, γεωργοί και ποιμένες) προς το εργατικό δυναμικό στα μη αγροτικά επαγγέλματα (βιομήχανοι, εργάτες και έμποροι) στον δήμο i κατά το έτος t : b_2 είναι η επίδραση της «προσκόλλησης» της οικονομίας στην αγροτική παραγωγή στην ανάπτυξη του εγγραμματισμού (αναμένουμε $b_2 < 0$)· V είναι ένα διάνυσμα ελεγχόμενων μεταβλητών (control variables) που ενδεχομένως επηρεάζουν τα επίπεδα του εγγραμματισμού ανεξάρτητα από την πρόσβαση στη γη και την «προσκόλληση» στην αγροτική παραγωγή (βλ. γαμηλιότητα, μέσο μέγεθος της οικογένειας, αναλογία των δύο φύλων, αλλοδαπός πληθυσμός, αστικοποίηση, χρεία, ιερείς κλπ.)· c είναι ένα διάνυσμα συντελεστών που μετρούν την επίδραση των ελεγχόμενων μεταβλητών στον εγγραμματισμό· και e είναι ο διαταρακτικός όρος της εξίσωσης (1).

Τα εμπειρικά μας αποτελέσματα έδειξαν πως τόσο ο συντελεστής της πρόσβασης στη γη όσο και ο συντελεστής της «προσκόλλησης» της οικονομίας στις διάφορες αγροτικές δραστηριότητες είχαν τα αναμενόμενα πρόσημα (θετικό και αρνητικό, αντίστοιχα), ενώ ήταν στατιστικά σημαντικοί σε όλες τις παλινδρομήσεις (βλ. Πίνακες 4 και 5). Πιο συγκεκριμένα, οι στήλες (1) έως (4) των Πινάκων 4 και 5 καταγράφουν τις επιδράσεις της πρόσβασης στη γη και της «προσκόλλησης» της οικονομίας στην αγροτική παραγωγή στα επίπεδα του εγγραμματισμού (συντελεστές βασικού ενδιαφέροντος), ενώ οι στήλες (5) έως (20) προσθέτουν διαδοχικά τις ελεγχόμενες μεταβλητές του υποδείγματός μας. Η στατιστικά σημαντική θετική σχέση ανάμεσα στην πρόσβαση στη γη και στα επίπεδα του εγγραμματισμού και για τα δύο φύλα παρέχει κάποιες πρώτες ενδείξεις ότι μια δικαιότερη κατανομή της αγροτικής γης προς όφελος των μικρών και φτωχών αγροτών στην Ελλάδα κατά τα έτη 1870 και 1879 διαδραμάτισε θετικό ρόλο στην ανάπτυξη του σχολικού εγγραμματισμού. Από την άλλη πλευρά, η σημαντική αρνητική σχέση μεταξύ της «προσκόλλησης» της οικονομίας στον αγροτικό τομέα και του εγγραμματισμού υποδηλώνει ότι η συγκέντρωση του εργατικού δυναμικού στις διάφορες αγροτικές δραστηριότητες έναντι των μη αγροτικών επαγγελμάτων είχε αρνητικές επιπτώσεις στην ανάπτυξη του εγγραμματισμού και για τα δύο φύλα, επιβεβαιώνοντας τη διεθνή βιβλιογραφία που αναφέρεται στον χαμηλό βαθμό συμπληρωματικότητας μεταξύ των αγροτικών δραστηριοτήτων και της ανάπτυξης του ανθρώπινου κεφαλαίου. Μάλιστα, όπως δείχνουν οι παλινδρομήσεις μας, οι δύο αυτές αντίρροπες σχέσεις διατηρούν το πρόσημο και τη σημαντικότητά τους ακόμη και όταν όλοι οι υπόλοιποι παράγοντες που ενδεχομένως επηρεάζουν τον εγγραμματισμό λαμβάνονται υπόψη στο υπόδειγμά μας.

Σε αυτό το σημείο, ωστόσο, τίθεται το εξής εύλογο ερώτημα: Πώς είναι δυνατόν η αυξημένη πρόσβαση στην ιδιοκτησία της γης να είχε σημαντικές θετικές επιδράσεις στα ποσοστά του εγγραμματισμού, ενώ την ίδια στιγμή η «προσκόλληση» της οικονομίας στις διάφορες αγροτικές δραστηριότητες να επηρέαζε σημαντικά και αρνητικά τα επίπεδα του εγγραμματισμού; Η απάντηση δίνεται από την ίδια τη φύση του δείκτη πρόσβαση στη γη (κτηματίες/σύνολο γεωργικού πληθυσμού), η αύξηση του οποίου σηματοδοτεί το μοίρασμα της γης σε ολοένα και περισσότερα

χέρια και κατά συνέπεια την ενδυνάμωση της μικροϊδιοκτησίας στον αγροτικό τομέα και τη σταδιακή επικράτηση του μοντέλου της μικρής οικογενειακής γεωργίας στην ελληνική ύπαιθρο. Αντίθετα με τις γεωργικές εκμεταλλεύσεις μεγάλης κλίμακας που βασιζόνταν κυρίως στο μοντέλο της αγρομίσθωσης (sharecropping) και αντικατόπτριζαν σε μεγάλο βαθμό τις μη εμπορευματοποιημένες προκαπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, η μικρή οικογενειακή γεωργία (family farming) ήταν καλύτερα προσαρμοσμένη στις κερδοσκοπικές εμπορευματικές καλλιέργειες με έντονα εξαγωγικό χαρακτήρα (βλ. σταφίδα, καπνός, λάδι, σύκα κλπ.), λειτουργώντας έτσι συμπληρωματικά με την ανάπτυξη του εμπορίου και της ναυτιλίας, δύο κλάδων δηλαδή που βρίσκονταν υπό τον άμεσο έλεγχο της αστικής τάξης. Αυτή η ιδιότυπη συμμαχία της αστικής τάξης με τη μικρομεσαία αγροτιά απέναντι στους μεγάλους και πλούσιους γαιοκτήμονες, επισφραγίστηκε με την αγροτική μεταρρύθμιση του 1871, καθιστώντας τη μικρή οικογενειακή γεωργία ως το κυρίαρχο παραγωγικό μοντέλο της χώρας. Η δυναμική αυτή ανατράπηκε μόνο μετά το 1881, όταν οι προσαρτήσεις των νέων εδαφών στο ελληνικό κράτος επέβαλαν νέους ταξικούς συσχετισμούς στην ελληνική ύπαιθρο, προς όφελος αυτή τη φορά της μεγάλης γαιοκτησίας (βλ. αναβίωση των τσιφλικιών, κυρίως στην Κεντρική και Βόρεια Ελλάδα).

Επιπλέον, τα αποτελέσματα των παλινδρομήσεων κατέδειξαν ότι ο γάμος για τις γυναίκες επηρέαζε αρνητικά τα ποσοστά του γυναικείου εγγραμματισμού, ωστόσο στατιστικά σημαντικά μόνο για το έτος 1879, ενώ, αντίθετα, ο γάμος για τους άντρες δεν είχε καμία σημαντική επίδραση στα ποσοστά του εγγραμματισμού των ανδρών και για τα δύο έτη 1870 και 1879. Ακόμη, το μέσο μέγεθος της οικογένειας κατέγραψε αρνητικές επιδράσεις στα ποσοστά του εγγραμματισμού και των δύο φύλων, αλλά όχι πάντοτε στατιστικά σημαντικές (η σημαντικότητα αφορά το έτος 1870 για τους άνδρες και το έτος 1879 για τις γυναίκες αντίστοιχα). Η αναλογία των δύο φύλων φάνηκε να επηρέαζε αρνητικά τα ποσοστά του εγγραμματισμού των αντρών (όχι πάντοτε στατιστικά σημαντικά), ενώ ο αλλοδαπός πληθυσμός είχε σημαντικές θετικές επιπτώσεις στα ποσοστά του εγγραμματισμού των γυναικών, ωστόσο μόνο για το έτος 1879. Η «αστικοποίηση» είχε θετικό και στατιστικά σημαντικό αντίκτυπο στα ποσοστά του εγγραμματισμού και των δύο φύλων (σχεδόν σε όλες τις παλινδρομήσεις), ενώ τα ελληνικά νησιά (γεωγραφική ψευδομεταβλητή) είχαν σημαντικό θετικό αντίκτυπο στα ποσοστά του γυναικείου εγγραμματισμού. Τέλος, οι χήρες (%) είχαν θετική και στατιστικά σημαντική επίδραση στα ποσοστά του εγγραμματισμού των αντρών, ενώ οι ιερείς (%) δεν είχαν καμία σημαντική επίπτωση στα ποσοστά του εγγραμματισμού και για τα δύο φύλα. Τα παραπάνω αποτελέσματα είναι σε γενικές γραμμές τα αναμενόμενα. Πιο συγκεκριμένα, ο γάμος για τις γυναίκες είχε αρνητικές επιπτώσεις στα ποσοστά του εγγραμματισμού των γυναικών, μιας και τα έμφυλα στερεότυπα και οι προκαταλήψεις εκείνης της εποχής ήθελαν τη γυναίκα, ιδιαίτερα στην αγροτική ύπαιθρο, περιορισμένη στο σπίτι, στερώντας της έτσι την ισότιμη συμμετοχή στην εκπαίδευση. Το μέσο μέγεθος της οικογένειας εμφάνιζε αρνητικές επιδράσεις στα ποσοστά του εγγραμματισμού, καθώς οι μεγάλες εκτεταμένες οικογένειες, χαρακτηριστικό κυρίως των αγροτικών προκαπιταλιστικών κοινωνιών, ήταν συνυφασμένες με την παιδική και άμισθη εργασία στο πλαίσιο της οικογένειας, περιορίζοντας έτσι το δικαίωμα των παιδιών, ιδιαίτερα των κοριτσιών, στην εκπαίδευση. Η αστικοποίηση

επηρέαζε θετικά τα ποσοστά του εγγραμματισμού ανδρών και γυναικών μιας και η εμφάνισή της υπήρξε απόρροια της εκβιομηχάνισης και των νέων καπιταλιστικών προτύπων, συμβαδίζοντας έτσι με τη μαζική συμμετοχή των παιδιών στο δημόσιο σύστημα μαζικής εκπαίδευσης. Ο αλλοδαπός πληθυσμός και τα ελληνικά νησιά εμφάνιζαν θετικές επιδράσεις στα ποσοστά του γυναικείου εγγραμματισμού, φαινόμενο που φαίνεται να συνδέεται με τον μη ελληνικό πληθυσμό που ήταν εγκατεστημένος σε πολλά ελληνικά νησιά, κυρίως στα Επτάνησα και τις Κυκλάδες, τα οποία και εμφάνιζαν μια ιδιαίτερη ιδιομορφία, υιοθετώντας ένα κοινωνικό μοντέλο πολύ πιο κοντά στα δυτικά πρότυπα, που επέτρεπε, μεταξύ άλλων, μια πιο ισότιμη συμμετοχή των γυναικών στην εκπαίδευση. Ωστόσο, υπάρχουν κάποια αποτελέσματα που χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης και μελέτης, όπως οι αρνητικές επιδράσεις της αναλογίας των δύο φύλων στα ποσοστά του ανδρικού εγγραμματισμού (αν και όχι πάντοτε σημαντικές) και οι θετικές επιπτώσεις των χήρων γυναικών στα ποσοστά του εγγραμματισμού των ανδρών.

6.2 Μοντέλο Παλινδρόμησης Κατηγορικής Εξαρτημένης Μεταβλητής

Το τελευταίο στάδιο της οικονομετρικής μας ανάλυσης εμπεριέχει ένα διωνυμικό μοντέλο (probit) προκειμένου να προσδιοριστούν οι επιπτώσεις της πρόσβασης στη γη στη συμμετοχή των γυναικών στη δημόσια εκπαίδευση. Σε αυτή την περίπτωση, η συμμετοχή των γυναικών στα πρωτοβάθμια σχολεία της χώρας είναι μια δυαδική μεταβλητή που λαμβάνει την τιμή 1 εάν υπάρχει έστω και μια γυναίκα που να συμμετέχει στην εκπαίδευση (ως μαθήτρια και ως δασκάλα, αντίστοιχα) στον δήμο i ($i=1,2,\dots,350$) κατά τον χρόνο t ($t=1870$ και 1879 αντίστοιχα) και την τιμή 0 στην περίπτωση που η γυναικεία συμμετοχή είναι μηδέν. Το έτος 1870, 138 δήμοι (το 39% του συνόλου) δεν είχαν καθόλου γυναίκες μαθήτριες, ενώ το έτος 1879 υπήρχαν 112 δήμοι (το 32% του συνόλου) χωρίς ούτε μια γυναίκα μαθήτρια. Αντίστοιχα, το έτος 1870, 225 δήμοι (το 64% του συνόλου) δεν είχαν καθόλου γυναίκες δασκάλες, ενώ το έτος 1879 υπήρχαν 262 δήμοι (το 75% του συνόλου) χωρίς ούτε μια γυναίκα δασκάλα. Πιο συγκεκριμένα, το μοντέλο probit που χρησιμοποιήθηκε έχει ως εξής:

$$Pr [\text{πρόσβαση των γυναικών στην εκπαίδευση} = 1 / X] = F(X' \beta) \quad (3)$$

όπου Pr είναι η πιθανότητα μια έστω γυναίκα να συμμετέχει στην εκπαίδευση (είτε ως μαθήτρια είτε ως δασκάλα, αντίστοιχα), F είναι η τυπική αθροιστική συνάρτηση κανονικής κατανομής, το X είναι ένα σύνολο ελεγχόμενων μεταβλητών (control variables) και το b είναι το διάνυσμα των εκτιμημένων συντελεστών.

Τα αποτελέσματα του μοντέλου δυαδικής παλινδρόμησης (probit) παρουσιάζονται στους Πίνακες 6 και 7. Όπως βλέπουμε, η πρόσβαση στη γη βρέθηκε να είχε σημαντικές θετικές επιδράσεις στη συμμετοχή των γυναικών στην εκπαίδευση, αλλά μόνο για το έτος 1870. Αντίθετα, η «προσκόλληση» της οικονομίας στην αγροτική παραγωγή είχε σημαντική αρνητική επίδραση στη συμμετοχή των γυναικών στα πρωτοβάθμια σχολεία και για τα δύο έτη 1870 και 1879. Επιπλέον, παράγοντες όπως ο γάμος για τις γυναίκες, το μέγεθος της οικογένειας και η αναλογία των δύο φύλων δε βρέθηκαν να επηρεάζουν σημαντικά τη συμμετοχή των

εγγεγραμμένων μαθητριών στα σχολεία της χώρας, ωστόσο οι παράγοντες αυτοί είχαν κάποιες σημαντικές επιδράσεις στη συμμετοχή των γυναικών ως δασκάλες (ο γάμος είχε κάποιες αρνητικές και στατιστικά σημαντικές επιδράσεις για το έτος 1879, ενώ το μέγεθος της οικογένειας και η αναλογία των δύο φύλων παρουσίαζαν κάποιες θετικές και σημαντικές επιδράσεις αντίστοιχα). Τέλος, ο αλλοδαπός πληθυσμός και η αστικοποίηση είχαν κάποιες σημαντικές θετικές επιπτώσεις στη συμμετοχή των γυναικών στην εκπαίδευση και για τα δύο έτη που εξετάζονται.

7. Συμπεράσματα

Η παρούσα μελέτη αποτελεί μια πρώτη εμπειρική προσπάθεια να διερευνηθεί η πιθανή θετική σχέση μεταξύ δικαιότερης κατανομής της γης και ανάπτυξης του σχολικού εγγραμματος στην Ελλάδα κατά τα τέλη του 19ου αιώνα, χρησιμοποιώντας πληροφορίες από τις επίσημες απογραφές πληθυσμού του Βασιλείου της Ελλάδος για τα έτη 1870 και 1879. Για τον σκοπό αυτό, μια νέα βάση δεδομένων κατασκευάστηκε αποτελούμενη από ένα πλήθος δημογραφικών και κοινωνικοοικονομικών δεικτών αναφορικά με τον εγγραμματοισμό, τους εγγεγραμμένους μαθητές, τη διαθεσιμότητα των δασκάλων, την πρόσβαση στη γη, την «προσκόλληση» του εργατικού δυναμικού στις διάφορες αγροτικές δραστηριότητες, την οικογενειακή κατάσταση, το μέγεθος της οικογένειας, το φύλο, την αστικοποίηση, την εθνικότητα, τη θρησκεία, τη γεωγραφική τοποθεσία, κλπ., καλύπτοντας ένα σύνολο 350 δήμων της ελληνικής επικράτειας για τα έτη 1870 και 1879. Τα αποτελέσματά μας είναι συμβατά με την προηγούμενη σχετική διεθνή βιβλιογραφία, καταδεικνύοντας την ύπαρξη μιας σημαντικής θετικής σχέσης μεταξύ δίκαιης κατανομής της γης και ανάπτυξης του εγγραμματος στην Ελλάδα για τα έτη 1870 και 1879. Αντίθετα, η «προσκόλληση» του εργατικού δυναμικού στις αγροτικές δραστηριότητες έναντι της βιομηχανίας και του εμπορίου βρέθηκε να επηρεάζει αρνητικά και σημαντικά τα ποσοστά του εγγραμματος και για τα δύο φύλα κατά το ίδιο χρονικό διάστημα. Είναι σημαντικό να αναφέρουμε πως αυτές οι δύο αντίρροπες δυναμικές διατηρούν το πρόσημο και τη στατιστική τους σημαντικότητα ακόμη κι όταν όλοι οι άλλοι παράγοντες που ενδεχομένως επηρεάζουν τα επίπεδα του εγγραμματος εμπεριέχονται στο οικονομετρικό μας υπόδειγμα. Η θετική και σημαντική σχέση ανάμεσα στην πιο δίκαιη κατανομή της αγροτικής γης και την ανάπτυξη του εγγραμματος στην Ελλάδα για τα έτη 1870 και 1879, αντικατοπτρίζει τον θετικό ρόλο που διαδραμάτισε η μικρή και μεσαία αγροτική ιδιοκτησία στην ανάπτυξη του δημόσιου συστήματος σχολικής εκπαίδευσης. Σε αντίθεση με τη μεγάλη γαιοκτησία που στηριζόταν στην εκμετάλλευση των μικρών και φτωχών αγροτών (συντηρώντας πολλές φορές τις μη εμπορευματικές προκαπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής), το μοντέλο της μικρής οικογενειακής γεωργίας ήταν καλύτερα προσαρμοσμένο στις κερδοσκοπικές εμπορευματικές καλλιέργειες (βλ. σταφίδα, καπνός, λάδι, σύκα κλπ.), λειτουργώντας συμπληρωματικά με την ανάπτυξη του εμπορίου και της ναυτιλίας. Από την άλλη πλευρά, η αρνητική σχέση μεταξύ της συγκέντρωσης του εργατικού δυναμικού στις διάφορες αγροτικές δραστηριότητες και του εγγραμματος στην Ελλάδα κατά τα έτη 1870 και 1879

φέρνει στο προσκήνιο τη λεγόμενη υπόθεση των διαφορετικών βαθμών συμπληρωματικότητας μεταξύ αγροτικής γης, βιομηχανικού κεφαλαίου και ανάπτυξης των ανθρώπινων δεξιοτήτων, αντικατοπτρίζοντας έτσι τις οξυμένες ταξικές αντιθέσεις μεταξύ των μεγάλων και πλούσιων γαιοκτημόνων και της ανερχόμενης αστικής καπιταλιστικής τάξης στην Ελλάδα κατά τα τέλη του 19ου αιώνα.

Βιβλιογραφία

Acemoglu D. & Robinson J.A. 2000. «Why Did the West Extend the Franchise?: Democracy, Inequality, and Growth in Historical Perspective», *Quarterly Journal of Economics* 115(4): 1167-1199.

Acemoglu D. & Robinson J.A. 2008. «Persistence of Power, Elites, and Institutions», *American Economic Review* 98(1): 267-293.

Acemoglu D., Johnson S. & Robinson J. 2001. «The Colonial Origins of Comparative Development: An Empirical Investigation», *American Economic Review* 91(5): 1369-1401.

Acemoglu D., Johnson S. & Robinson J. 2005. «Institutions as a Fundamental Cause of Long-Run Growth», στο: P. Aghion & S.N. Durlauf (επιμ.), *Handbook of economic growth*, Amsterdam: North-Holland: 1, 385-472.

Acemoglu D., Restrepo P. & Robinson J.A. 2015. «Democracy, Redistribution and Inequality», στο: A.B. Atkinson & F. Bourguignon (επιμ.), *Handbook of Income Distribution*, Amsterdam: Elsevier: 2, 1885-1966.

Aghion P., Caroli E. & Garcia-Penalosa C. 1999. «Inequality and Economic Growth: The perspective of the New Growth Theories», *Journal of Economic Literature* 37(4): 1615-1660.

Alesina A. & Perotti R. 1996. «Income Distribution, Political Instability, and Investment», *European Economic Review* 40: 1203-1228.

Alesina A. & Rodrik D. 1994. «Distributive Politics and Economic Growth», *The Quarterly Journal of Economics* 109(2): 465-490.

Αντωνίου Δ. 2002. *Η εκπαίδευση κατά την Ελληνική Επανάσταση*, Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων.

Apple M. W. 2001. «Markets, Standards, Teaching, and Teacher Education», *Journal of Teacher Education* 52(3): 182-196.

Aroni-Tsichli K. 2002. «The Agrarian Question: The Agrarian Movement and Issues of Land Ownership in Greece, 1821-1923», *Martor Publishing House* 19: 43-62.

Bantekas I. 2015. «Land Rights in Nineteenth – Century Ottoman State Succession Treaties», *European Journal of International Law* 26(2): 375-390.

Barro R. 2000. «Inequality and Growth in a Panel of Countries», *Journal of Economic Growth* 5(1): 5-32.

Bartusis M. 2012. *Land and Privilege in Byzantium: The Institution of Pronoia*, Cambridge: Cambridge University Press.

Berman E., Bound J. & Machin S. 1998. «Implications of Skill-Biased Technological Change: International Evidence», *Quarterly Journal of Economics* 113: 1245-1279.

Bloom D. & Sachs J. 1998. «Geography, Demography, and Economic Growth in Africa», *Brookings Papers on Economic Activity* 2: 207-273.

Bourguignon F. & Verdier T. 2000. «Oligarchy, Democracy, Inequality and Growth», *Journal of Development Economics* 62(2): 285-313.

Bouzakis S. 2009. «Historiography of Greek Education: Creation, Development, Influences, Perspectives», *Educational Research and Review* 4(12): 596-601.

Μπουζάκης Σ. 2005. «Παγκοσμιοποίηση και εκπαίδευση: η υποταγή της εκπαίδευσης στην οικονομία της αγοράς», στο: Ν. Παπαδάκης (επιμ.), *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική: μεταξύ κράτους και αγοράς*, Αθήνα: Σαββάλας: 135-149.

Μπουζάκης Σ. 2012. «Η κατάρτιση των Ελλήνων δασκάλων (1834-2010): από το δάσκαλο του εθνικού κράτους στο δάσκαλο της διαπολιτισμικότητας και της ευρωπαϊκής διάστασης», στο: Π. Αναστασιάδης, Ν. Ανδρεαδάκης, Π. Καλογιαννάκης, C. Wolhuter & Κ. Καρράς (επιμ.), *Εκπαίδευση Εκπαιδευτικών: Σύγχρονες τάσεις και ζητήματα*, Αθήνα: Ίων: 35-39.

Bowles S. & Gintis H. 2002. «Social Capital and Community Governance», *The Economic Journal* 112(483): 419-436.

Braude B. 1982. «Foundation Myths on the Millet System», στο: B. Braude & B. Lewis (επιμ.), *Christian and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, Teaneck: Holmes Meier Publishers: 69-88.

Brockliss L. & Sheldon N. 2012. *Mass Education and the Limits of State Building, c.1870-1930*, New York: Palgrave Macmillan.

Chaudhary L. 2009. «Determinants of Primary Schooling in British India», *Journal of Economic History* 69(1): 269-302.

Cinnirella F. & Hornung E. 2016. «Landownership Concentration and the Expansion of Education», *Journal of Development Economics* 121: 135-152.

Davis D. & Pereira A. 2003. *Irregular Armed Forces and Their Role in Politics and State Formation*, Cambridge: Cambridge University Press.

Deininger K. 2003. *Land Policies for Growth and Poverty Reduction*, Washington, DC: A World Bank Policy Research Group 1 and Oxford University Press.

Deininger K. & Olinto P. 2000. «Asset Distribution, Inequality, and Growth», *Policy Research Working Paper*: 2375 (Washington: World Bank).

Diamond J. 1997. *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies*, New York: W.W. Norton & Company.

Dreeben R. 1967. *On What is Learned in School*, London: Addison-Wesley.

Easterly W. 2007. «Inequality Does Cause Underdevelopment: Insights from a New Instrument», *Journal of Development Economics* 84(2): 755-776.

Engerman S.L. & Sokoloff K.L. 2005. «Colonialism, Inequality and Long-Run Paths of Development», *NBER Working Paper*: 11057 (Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research).

Engerman S.L. & Sokoloff K.L. 1997, «Factor Endowments, Institutions, and Differential Paths of Growth Among New World Economies: A View from Economic Historians of the United States», στο: Haber S. (επιμ.), *How Latin America Fell Behind*, Standof: Stanford University Press: 260-304.

Evangelinides M. 1980. «Transnational integration and national disintegration: Regional underdevelopment and spatial imbalance in Greek society», *The Greek review of social research* 38: 121-140.

Federman M. & Levine D. 2005. «The Effects of Industrialization on School Enrollment and Child Labor in Indonesia», *Contributions to Macroeconomics* 5(1).

Fort R. & Ruben R. 2006. «Land Inequality and Economic Growth: A Dynamic Panel Data Approach», *Annual Meeting of the International Association of Agricultural Economists, 12-18 August, Gold Coast, Queensland, Australia*.

Franghiadis A. 1990. *Peasant Agriculture and Export Trade: Currant viticulture in Southern Greece, 1830-1893*, Διδακτορική διατριβή: Florence: European University Institute.

Franghiadis A. 1993. «Réforme agraire et développement de la propriété individuelle en Grèce au 19ème siècle: la distribution des 'Domaines Nationaux', 1871-1887», στο: S. Woolf (επιμ.), *Espace et Familles dans l'Europe du sud a l'âge moderne*, Paris: Editions de la Maison des sciences de l'homme: 53-75.

Frankema E. 2010. «The Colonial Roots of Land Distribution: Geography, Factor Endowments or Institutions? », *Economic History Review* 63(2): 418-451.

Frary L. 2015. *Russia and the Making of Modern Greek Identity, 1821-1844*, Oxford: Oxford University Press.

Gaffield C. 1986. «Back to School: Towards a New Agenda for the History of Education», *Acadiensis* 15(2): 169-190.

Gallant W. 2015. *Modern Greece: From the War of Independence to the Present*, London: Bloomsbury.

Galor O. 2011. «Inequality, Human Capital Formation and the Process of Development», στο: E.A. Hanushek, S. Machin & L. Woessmann (επιμ.), *Handbook of the Economics of Education*, Oxford: Elsevier, 4.

Galor O. & Moav O. 2006. «Das Human-Kapital: A Theory of the Demise of the Class Structure», *Review of Economic Studies* 73(1): 85-117.

Galor O., Moav O. & Vollrath D. 2009. «Inequality in Land Ownership, the Emergence of Human Capital Promoting Institutions, and the Great Divergence», *Review of Economic Studies* 76(1): 143-179.

Galor O., Moav O. & Vollrath D. 2003. «Land Inequality and the Origin of Divergence and Overtaking in the Growth Process: Theory and Evidence», *Brown Economics* (Working Paper).

Geanakoplos J. 1984. *Byzantium: Church, Society, and Civilization Seen through Contemporary Eyes*, Chicago: University of Chicago Press.

Go S. & Lindert P. 2010. «The Uneven Rise of American Public Schools to 1850», *The Journal of Economic History* 70(1): 1-26.

Goldin C. & Katz L. 1998. «The origins of capital-skill complementarity», *Quarterly Journal of Economics* 113: 693-732.

Goni M. 2013. «Landed Elites and Public Education in England and Wales. Evidence from School Boards, 1870-99», Universitat Pompeu Fabra (Working Paper).

Green A. 2013. *Education and State Formation: Europe, East Asia and the USA*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Gritsopoulos E. 1955. *The Agricultural Economy of Greece*, M.S. Dissertation, Madison: University of Wisconsin.

Hadjimichalis C. 1986. *Uneven Development and Regionalism: State, Territory and Class in Southern Europe*, London: Croom Helm.

Hall R. & Jones C. 1999. «Why do some countries produce so much more per worker than others?», *The Quarterly Journal of Economics* 114(1): 83-116.

Hathaway J. 2008. *The Arab Lands under Ottoman Rule, 1516-1800*, London: Pearson Longman.

Χατζόπουλος Κ. 1991. *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας 1453-1821*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας.

Hipe R. & Baten J. 2012. «Regional Inequality in Human Capital Formation in Europe 1790-1880», *Scandinavian Economic History Review* 60(3): 254-289.

Imber C. 2002. *The Ottoman Empire, 1300-1650: The Structure of Power*, New York: Palgrave Macmillan.

Islamoglu-Inan H. 1987. *The Ottoman Empire and the World Economy*, Cambridge: Cambridge University Press.

Jackson P.W. 1968. *Life in classrooms*, New York: Holt, Rinehart and Winston.

Jacob M. 1997. *Scientific Culture and the Making of the Industrial West*, Oxford: Oxford University Press.

Karakasidou A. 2009. *Fields of wheat, hills of blood: passages to nationhood in Greek Macedonia, 1870-1990*, Chicago: The University of Chicago Press.

Kaser K. 2011. *The Balkans and the Near East: introduction to a shared history*, Munster: LIT.

Katsikas S. Fortna B.C., Kamouzis D. & Konortas P. 2012. *State-Nationalisms in the Ottoman Empire, Greece and Turkey: Orthodox and Muslims, 1830-1945*, London: Routledge Studies on the Middle East.

Keefer P. & Knack S. 2002. «Polarization, Politics, and Property Rights: Links between Inequality and Growth», *Public Choice* 111(1-2): 127-154.

Koliopoulos J. & Veremes T. 2002. *Greece: The Modern Sequel: From 1831 to the Present*, London: Hurst Publishers.

Kuznets S. 1955. «Economic Growth and Income Inequality», *American Economic Review* 45: 1-28.

Laiou A. 2002. *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century*, 3 τόμοι, Washington, D.C: Dumbarton Oaks.

Landes D.S. 1999. *The Wealth and Poverty of Nations. Why Some Are so Rich and Some Are so Poor*, New York: Norton & Company.

Lindert P. 2000. «Three Centuries of Inequality in Britain and America», στο: A.B. Atkinson & F. Bourguignon (επιμ.), *Handbook of Income Distribution*, Amsterdam: North-Holland, 1.

Lindert P. 2004. *Social Spending and Economic Growth Since the Eighteenth Century*, Τόμος 1, New York: Cambridge University Press.

Lipton M. 1974. «Towards a Theory of Land Reform», στο: D. Lehmann (επιμ.), *Peasants, Landlords and Governments: Agrarian Reform in the Third World*, New York: Holmes and Meier.

McGowan B. 1981. *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade, and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge: Cambridge University Press.

Machiavelli N. 1987 (1519). *Discourses on Livy*, New York, Oxford University Press.

Mackridge P. 2009. *Language and National Identity in Greece, 1766-1976*, Oxford: Oxford University Press.

Milios J. 1999. «Asiatic Mode of Production», στο: P.A. Ο'Ηara (επιμ.), *Encyclopedia of Political Economy*, London: Routledge Publishers:18-20.

Milios J. 2018. *The Origins of Capitalism as a Social System. The Prevalence of an Aleatory Encounter*, London and New York: Routledge.

Montesquieu C.L. 1989 (1748). *The Spirit of the Laws*, Cambridge: Cambridge University Press.

Mouzelis N. 1976. «Capitalism and the Development of Agriculture», *Journal of Peasant Studies* 3(4): 483-492.

Mouzelis N. 1978. *Modern Greece: Facets of Underdevelopment*, London: MacMillan Press.

Mouzelis N. 1983. «On the Demise of Oligarchic Parliamentarism in the Semi-Periphery: A Balkan-Latin American Comparison», *Sociology* 17(1): 28-43.

Mouzelis N. 1990. *Post-Marxist Alternatives: The Construction of Social Orders*, London: Palgrave Macmillan.

Myrdal G. 1968. *Asian Drama: An Inquiry into the Poverty of Nations*, New York: Pantheon Books.

North D.C. 1981. *Structure and Change in Economic History*, New York: W.W. Norton & Company.

North D.C. 2005. *Understanding the Process of Economic Change*, Princeton: Princeton University Press.

Papademetriou T. 2015. *Render unto Sultan: Power, Authority, and the Greek Orthodox Church in the Early Ottoman Centuries*, New York: Oxford University Press.

Papastathes C. 1998. *Byzantine Law: Proceedings of the International Symposium of Jurists, Thessaloniki, 10-13 December*, Thessaloniki: Bar Association of Thessaloniki.

Parsons T. 1959. «The School Class as a Social System: Some of its Functions in American Society», *Harvard Educational Review* 29(4): 297-318.

Πετμεζάς Σ. 1991. «Οι έγγειες σχέσεις, 1830-1880», στο: Γ.Β. Δερτιλής & Κ. Κωστής (επιμ.), *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18^{ος}-20^{ος} αιώνες)*, Αθήνα και Κομοτηνή: Σάκκουλας.

Πετμεζάς Σ. 2003. *Η Ελληνική αγροτική οικονομία κατά τον 19^ο αιώνα: η περιφερειακή διάσταση*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Πετρόπουλος Γ.Α. 1997. *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο, 1833-1843*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Ramcharan R. 2010. «Inequality and Redistribution: Evidence from U.S. Countries and States, 1890-1930», *The Review of Economics and Statistics* 92(4): 729-744.

Ricks D. & Magdalino P. 1998. *Byzantium and the Modern Greek Identity*, London: Publications of the Centre for Hellenic Studies, King's College.

Rury J. 2002. *Education and Social Change: Themes in the History of American Schooling*, Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.

Sachs J.D. 2001. «Tropical Underdevelopment», Cambridge: National Bureau of Economic Research, Working Paper (8119).

Setton K. 1976. *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, Τόμος 1, Philadelphia/Pennsylvania: DIANE Publishing.

Stiglitz J. E. 1969. «Distribution of Income and Wealth Among Individuals», *Econometrica* 37(3): 382-397.

Strong F. 1842. *Greece as a Kingdom*, London: Longman, Brown, Green and Longmans.

Tapia B. & Martinez-Galarraga J. 2015. «Land access inequality and education in pre-industrial Spain», *Oxford Economic and Social History Working Papers* 137: 1-50.

Τσουκαλάς Κ. 1977. *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, Αθήνα: Θεμέλιο.

Tucker S. 2010. *The Encyclopedia of Middle East Wars: The United States in the Persian Gulf, Afghanistan and Iraq Conflicts*, Τόμος 2, Santa Barbara/California: ABC-CLIO.

Tzinieri I. 2015. *The Present Landscape of Land Registration in Greece*, European Land Registry Association.

Vollrath D. 2014. «The Efficiency of Human Capital Allocations in Developing Countries», *Journal of Development Economics* 108: 106-118.

Willis E. 1976. *Learning to Labour. How Working Class Kids Get Working Class Jobs*, Aldershot: Gower.

Zervas T. 2016. *The Making of a Modern Greek Identity: Education, Nationalism, and the Teaching of a Greek National History*, Athens: S.I. Zacharopoulos Press.

Zervas T. 2017. «From Ottoman Colonial Rule to Nation Statehood: Schooling and National Identity in the Early Greek School», *Espacio, Tiempo y Educacion* 4(1): 1-21.

Πίνακας 1. Περιγραφή των Μεταβλητών

Εγγραμματισμός	
εγγράμματος πληθυσμός (%)	= εγγράμματοι / σύνολο πληθυσμού
εγγράμματοι άνδρες (%)	= εγγράμματοι άντρες / σύνολο ανδρικού πληθυσμού
εγγράμματος γυναίκες (%)	= εγγράμματος γυναίκες / σύνολο γυναικείου πληθυσμού
χάσμα μεταξύ ανδρών και γυναικών	= εγγράμματοι άνδρες / εγγράμματος γυναίκες
Μαθητές/τριες	
εγγεγραμμένοι μαθητές, σύνολο (%)	= σύνολο εγγεγραμμένων μαθητών / σύνολο πληθυσμού
εγγεγραμμένοι μαθητές (%)	= εγγεγραμμένοι μαθητές / σύνολο ανδρικού πληθυσμού
εγγεγραμμένες μαθήτριες (%)	= εγγεγραμμένες μαθήτριες / σύνολο γυναικείου πληθυσμού
Δίκαιη Κατανομή της Γης	
πρόσβαση στη γη (%)	= κτηματίες / σύνολο γεωργικού πληθυσμού ⁽¹⁾
Υπεροχή των Αγροτικών Δραστηριοτήτων	
«προσκόλληση» στις αγροτικές δραστηριότητες	= εργατικό δυναμικό στις διάφορες αγροτικές δραστηριότητες / εργατικό δυναμικό στα σύγχρονα μη αγροτικά επαγγέλματα ^(2, 3)
Γαμπλιότητα	
γαμπλιότητα, σύνολο	= έγγαμοι / άγαμοι
γαμπλιότητα, ανδρικός πληθυσμός	= έγγαμοι άντρες / άγαμοι άντρες
γαμπλιότητα, γυναικείος πληθυσμός	= έγγαμες γυναίκες / άγαμες γυναίκες
Κοινωνική Θέση των Γυναικών	
συμμετοχή των γυναικών στην εκπαίδευση (I)	= μαθήτριες / μαθητές
συμμετοχή των γυναικών στην εκπαίδευση (II)	= δασκάλες / δάσκαλοι
συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας	= εργάτριες / εργάτες
Άλλοι Δείκτες	
αναλογία των δύο φύλων	= άντρες / γυναίκες
αστικοποίηση (%)	= τοπικός πληθυσμός / σύνολο πληθυσμού
αλλοδαποί (%)	= αλλοδαπός πληθυσμός / σύνολο πληθυσμού
μέσο μέγεθος οικογένειας	= σύνολο πληθυσμού / αριθμός οικογενειών
εργάτες (%)	= εργάτες / σύνολο εργατικού δυναμικού ⁽⁴⁾
έμποροι (%)	= έμποροι / σύνολο εργατικού δυναμικού
ιερείς (%)	= ιερείς / σύνολο πληθυσμού
χήρες (%)	= χήρες / σύνολο γυναικείου πληθυσμού
(1) σύνολο γεωργικού πληθυσμού = (κτηματίες + γεωργοί)	
(2) εργατικό δυναμικό στις διάφορες αγροτικές δραστηριότητες = (κτηματίες + γεωργοί + ποιμένες)	
(3) εργατικό δυναμικό στα σύγχρονα μη αγροτικά επαγγέλματα = (βιομήχανοι + εργάτες + έμποροι)	
(4) σύνολο εργατικού δυναμικού = (κτηματίες + γεωργοί + ποιμένες + βιομήχανοι + εργάτες + έμποροι)	

Πίνακας 2. Βασικά Περιγραφικά Στατιστικά

	1870					1879				
	mean	max	min	std. dev.	obs.	mean	max	min	std. dev.	obs.
Εγγραμματισμός										
εγγράμματοι, σύνολο (%)	14,42%	46,49%	1,99%	0,08	350	16,32%	50,50%	0,71%	0,08	350
εγγράμματοι άνδρες (%)	25,04%	77,68%	3,27%	0,11	350	27,78%	66,09%	1,37%	0,12	350
εγγράμματες γυναίκες (%)	3,61%	42,53%	0,00%	0,06	350	4,21%	39,40%	0,00%	0,06	350
χάσμα μεταξύ ανδρών & γυναικών	38,67	367,00	0,61	59,14	350	36,75	635,50	0,74	61,41	350
Μαθητές/τριες										
μαθητές, σύνολο (%)	4,63%	17,93%	0,41%	0,02	350	4,45%	24,34%	0,03%	0,02	350
μαθητές (%)	8,18%	23,52%	0,69%	0,04	350	7,79%	31,95%	0,06%	0,04	350
μαθήτριες (%)	1,08%	13,60%	0,00%	0,01	350	0,97%	18,92%	0,00%	0,01	350
Δίκαιη Κατανομή της Γης										
πρόσβαση στη γη (%)	14,53%	95,48%	0,00%	0,17	350	14,92%	93,16%	0,00%	0,18	350
Υπεροχή των Αγροτικών Δραστηριοτήτων										
«προσκόλληση» στις αγροτικές δραστηριότητες	16,44	219,50	0,01	25,53	350	12,92	317,50	0,02	29,01	350
Γαμπλιότητα										
έγγαμοι, σύνολο (%)	34,11%	56,63%	19,98%	0,03	350	34,03%	49,08%	10,07%	0,03	350
έγγαμοι άνδρες (%)	33,23%	58,70%	18,97%	0,03	350	32,97%	53,55%	8,99%	0,03	350
έγγαμες γυναίκες (%)	35,12%	54,60%	17,85%	0,03	350	35,23%	67,81%	11,45%	0,03	350
έγγαμοι / άγαμοι (σύνολο)	0,58	0,92	0,25	0,07	350	0,58	1,30	0,37	0,09	350
έγγαμοι / άγαμοι	0,53	0,88	0,16	0,07	350	0,53	1,28	0,21	0,09	350
έγγαμες / άγαμες	0,66	2,02	0,43	0,11	350	0,66	1,16	0,33	0,09	350
Κοινωνική θέση των Γυναικών										
γυναίκες στην εκπαίδευση (I)	0,11	0,78	0,00	0,16	350	0,09	0,83	0,00	0,15	350
γυναίκες στην εκπαίδευση (II)	0,16	7,00	0,00	0,45	350	0,14	12,00	0,00	0,72	350
γυναίκες εργάτριες	0,89	90,05	0,00	6,84	350	0,25	16,5	0,00	1,38	350
Άλλοι Δείκτες										
αναλογία των δύο φύλων	1,03	1,88	0,52	0,12	350	1,06	2,44	0,51	0,14	350
αστικοποίηση (%)	0,28%	3,35%	0,02%	0,00	350	0,28%	4,31%	0,02%	0,00	350
αλλοδαποί (%)	0,88%	31,70%	0,00%	0,02	350	1,13%	36,59%	0,00%	0,03	350
μέσο μέγεθος οικογένεια	4,35	20,35	0,91	1,60	350	4,97	10,25	1,87	1,07	350
εργάτες (%)	5,76%	62,94%	0,00%	0,09	350	9,35%	73,58%	0,00%	0,11	350
έμποροι (%)	3,68%	25,89%	0,00%	0,04	350	6,27%	37,01%	0,00%	0,06	350
ιερείς (%)	0,49%	3,10%	0,00%	0,00	350	0,51%	3,51%	0,00%	0,00	350
χήρες (%)	11,46%	25,55%	2,86%	0,02	350	10,85%	31,36%	4,91%	0,02	350

Πίνακας 3. Συντελεστές Συσχέτισης

	1870		1879	
	Εγγράμματοι Άνδρες (%)	Εγγράμματες Γυναίκες (%)	Εγγράμματοι Άνδρες (%)	Εγγράμματες Γυναίκες (%)
πρόσβαση στη γη (%)	+0,47	+0,38	+0,37	+0,37
προσκόλληση στην αγροτική παραγωγή	-0,28	-0,27	-0,19	-0,20
εργάτες (%)	+0,34	+0,42	+0,22	+0,35
έμποροι (%)	+0,52	+0,67	+0,54	+0,71
εργατικό δυναμικό στις αγροτικές δραστηριότητες (%)	-0,56	-0,72	-0,46	-0,68
μέσο μέγεθος φάρμας	-0,30	-0,15	-0,16	-0,17
έγγαμοι άνδρες (%)	-0,07	-0,07	-0,00	-0,02
έγγαμες γυναίκες (%)	-0,24	-0,18	-0,20	-0,17
μέσο μέγεθος οικογένειας	-0,04	-0,01	-0,05	-0,27
μαθήτριες (%)	+0,51	+0,81	+0,46	+0,88
μαθητές (%)	+0,65	+0,39	+0,69	+0,54
αναλογία των δύο φύλων	-0,25	-0,18	-0,14	-0,23
αστικοποίηση (%)	+0,29	+0,45	+0,25	+0,41
αλλοδαποί (%)	+0,10	+0,23	+0,09	+0,19
χήρες (%)	+0,31	+0,19	+0,32	+0,24
ιερείς (%)	+0,05	+0,11	+0,01	+0,11

(πίνακας 4 συνέχεια)

	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)
	1870	1879	1870	1879	1870	1879	1870	1879	1870	1879
πρόσβαση στη γη (%)	+0,14*** (0,02)	+0,07*** (0,02)	+0,14*** (0,02)	+0,06*** (0,02)	+0,13*** (0,02)	+0,07*** (0,02)	+0,13*** (0,02)	+0,07*** (0,02)	+0,13*** (0,02)	+0,07*** (0,02)
προσκόλληση στην αγροτική παραγωγή	-0,08*** (0,01)	-0,09*** (0,01)	-0,07*** (0,01)	-0,08*** (0,01)	-0,07*** (0,01)	-0,07*** (0,01)	-0,07*** (0,01)	-0,07*** (0,01)	-0,06*** (0,01)	-0,07*** (0,01)
έγγαμοι άνδρες (%)	-0,11 (0,14)	+0,01 (0,02)	-0,10 (0,14)	+0,01 (0,02)	+0,03 (0,14)	+0,02 (0,01)	+0,04 (0,14)	+0,02 (0,01)	+0,02 (0,14)	+0,02 (0,01)
μέσο μέγεθος οικογένειας	+0,13** (0,06)	+0,14 (0,12)	-0,19*** (0,06)	+0,11 (0,12)	-0,18*** (0,06)	+0,02 (0,11)	-0,18*** (0,06)	+0,05 (0,11)	-0,18** (0,07)	+0,03 (0,12)
αναλογία των δύο φύλων	-0,34 (0,22)	-0,23 (0,16)	-0,40* (0,22)	-0,26 (0,16)	-0,39** (0,20)	-0,11 (0,14)	-0,37* (0,20)	-0,10 (0,15)	-0,32 (0,20)	-0,12 (0,15)
αλλοδαποί (%)	-0,03 (0,04)	-0,02 (0,04)	-0,04 (0,26)	-0,03 (0,04)	-0,04 (0,04)	-0,04 (0,04)	-0,05 (0,04)	-0,04 (0,04)	-0,06* (0,04)	-0,03 (0,04)
αστικοποίηση			+0,17*** (0,05)	+0,08* (0,04)	+0,18*** (0,05)	+0,08* (0,04)	+0,18*** (0,05)	+0,07 (0,04)	+0,19*** (0,05)	+0,07 (0,13)
χήρες (%)					+0,31*** (0,08)	+0,42*** (0,11)	+0,32*** (0,09)	+0,40*** (0,11)	+0,34*** (0,09)	+0,39*** (0,11)
ιερείς (%)							+0,01 (0,04)	+0,03 (0,02)	+0,00 (0,04)	+0,04 (0,03)
ελληνικά νησιά									+0,07 (0,05)	-0,04 (0,06)
Adj. R-Squared	0,37	0,19	0,38	0,20	0,41	0,26	0,42	0,26	0,44	0,26
N (παρατηρήσεις)	350	350	350	350	350	350	350	350	350	350

ΣΗΜΕΙΩΣΗ: Ο παραπάνω Πίνακας παρουσιάζει τα αποτελέσματα των παλινδρομήσεων (OLS, HAC s.e) της εξίσωσης (1) για τα έτη 1870 και 1879 αντίστοιχα. Ο εγγραμματισμός των ανδρών (%) αποτελεί την εξαρτημένη μεταβλητή του υποδείγματος. Η πρόσβαση στη γη (%), η προσκόλληση στην αγροτική παραγωγή, η γαμηλιότητα των ανδρών (%), το μέσο μέγεθος της οικογένειας, η αναλογία των δύο φύλων, ο αλλοδαπός πληθυσμός (ψευδομεταβλητή που παίρνει την τιμή 1 αν υπάρχει τουλάχιστον ένας αλλοδαπός στην περιοχή i κατά το χρόνο t και την τιμή 0 σε κάθε άλλη περίπτωση), η αστικοποίηση (ψευδομεταβλητή που παίρνει την τιμή 1 αν η περιοχή i κατά το χρόνο t είχε πληθυσμό>5.000 και την τιμή 0 σε κάθε άλλη περίπτωση), οι χήρες (%), οι ιερείς (%) και τα ελληνικά νησιά (ψευδομεταβλητή που παίρνει την τιμή 1 αν η περιοχή i είναι νησί και την τιμή 0 σε κάθε άλλη περίπτωση) αποτελούν τις ανεξάρτητες μεταβλητές του υποδείγματος. Όλες οι μεταβλητές είναι στη λογαριθμική τους μορφή. Στις παρενθέσεις αναγράφονται τα τυπικά σφάλματα των εκτιμητών (HAC s.e). Για λόγους συντομίας ο σταθερός όρος της εξίσωσης (1) δεν περιλαμβάνεται στον Πίνακα. *** p<0,001 **p<0,005 * p<0,1.

(πίνακας 5 συνέχεια)

	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)
	1870	1879	1870	1879	1870	1879	1870	1879	1870	1879
πρόσβαση στη γη (%)	+0,19*** (0,05)	+0,12** (0,05)	+0,19*** (0,05)	+0,10** (0,05)	+0,20*** (0,05)	+0,14*** (0,05)	+0,20*** (0,06)	+0,14*** (0,05)	+0,21*** (0,05)	+0,15*** (0,05)
προσκόλληση στην αγροτική παραγωγή	-0,56*** (0,05)	-0,54*** (0,04)	-0,52*** (0,05)	-0,51*** (0,04)	-0,49*** (0,05)	-0,47*** (0,04)	-0,50*** (0,05)	-0,47*** (0,04)	-0,46*** (0,05)	-0,45*** (0,04)
έγγαμες γυναίκες (%)	-0,21 (0,49)	-1,15** (0,54)	-0,11 (0,51)	-1,06** (0,53)	-0,17 (0,52)	-1,27** (0,51)	-0,22 (0,53)	-1,17** (0,52)	-0,45 (0,49)	-1,28** (0,52)
μέσο μέγεθος οικογένειας	-0,45 (0,31)	-1,12*** (0,40)	-0,56* (0,33)	-1,23*** (0,38)	-0,53* (0,32)	-1,58*** (0,30)	-0,55* (0,33)	-1,55*** (0,30)	-0,51 (0,32)	-1,43*** (0,31)
αναλογία των δύο φύλων	+0,40 (0,71)	+0,04 (0,45)	+0,23 (0,71)	-0,06 (0,45)	+0,20 (0,67)	+0,17 (0,44)	+0,22 (0,67)	+0,22 (0,44)	-0,89 (0,66)	+0,34 (0,44)
αλλοδαποί (%)	+0,07 (0,12)	+0,46*** (0,11)	+0,04 (0,12)	+0,44*** (0,11)	+0,08 (0,11)	+0,47*** (0,11)	+0,08 (0,11)	+0,51*** (0,12)	-0,00 (0,11)	+0,48*** (0,12)
αστικοποίηση			+0,38** (0,17)	+0,35*** (0,13)	+0,39** (0,17)	+0,34** (0,13)	+0,39** (0,17)	+0,31** (0,13)	+0,43** (0,18)	+0,32** (0,13)
χήρες (%)					+0,35 (0,31)	+0,20 (0,29)	+0,31 (0,32)	+0,16 (0,30)	+0,49 (0,30)	+0,19 (0,29)
ιερείς (%)							+0,08 (0,11)	+0,09 (0,07)	-0,05 (0,12)	+0,07 (0,07)
ελληνικά νησιά									+0,79*** (0,16)	+0,27** (0,13)
Adj. R-Squared	0,42	0,52	0,43	0,53	0,44	0,56	0,44	0,57	0,49	0,57
N (παρατηρήσεις)	350	350	350	350	350	350	350	350	350	350

ΣΗΜΕΙΩΣΗ: Ο παραπάνω Πίνακας παρουσιάζει τα αποτελέσματα των παλινδρομήσεων (OLS, HAC s.e) της εξίσωσης (1) για τα έτη 1870 και 1879 αντίστοιχα. Ο εγγραμματισμός των γυναικών (%) αποτελεί την εξαρτημένη μεταβλητή του υποδείγματος. Η πρόσβαση στη γη (%), η προσκόλληση στην αγροτική παραγωγή, η γαμηλιότητα των γυναικών (%), το μέσο μέγεθος της οικογένειας, η αναλογία των δύο φύλων, ο αλλοδαπός πληθυσμός (ψευδομεταβλητή που παίρνει την τιμή 1 αν υπάρχει τουλάχιστον ένας αλλοδαπός στην περιοχή i κατά το χρόνο t και την τιμή 0 σε κάθε άλλη περίπτωση), η αστικοποίηση (ψευδομεταβλητή που παίρνει την τιμή 1 αν η περιοχή i κατά το χρόνο t είχε πληθυσμό>5.000 και την τιμή 0 σε κάθε άλλη περίπτωση), οι χήρες (%), οι ιερείς (%) και τα ελληνικά νησιά (ψευδομεταβλητή που παίρνει την τιμή 1 αν η περιοχή i είναι νησί και την τιμή 0 σε κάθε άλλη περίπτωση) αποτελούν τις ανεξάρτητες μεταβλητές του υποδείγματος. Όλες οι μεταβλητές είναι στη λογαριθμική τους μορφή. Στις παρενθέσεις αναγράφονται τα τυπικά σφάλματα των εκτιμητών (HAC s.e). Για λόγους συντομίας ο σταθερός όρος της εξίσωσης (1) δεν περιλαμβάνεται στον Πίνακα. *** p<0,001 **p<0,005 * p<0,1.

(πίνακας 6 συνέχεια)

	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)
	1870	1879	1870	1879	1870	1879	1870	1879
πρόσβαση στη γη (%)	+0,21*** (0,07)	+0,08 (0,06)	+0,21*** (0,07)	+0,07 (0,06)	+0,22*** (0,07)	+0,04 (0,06)	+0,22*** (0,07)	+0,04 (0,06)
προσκόλληση στην αγροτική παραγωγή	-0,46*** (0,07)	-0,54*** (0,09)	-0,45*** (0,07)	-0,51*** (0,09)	-0,41*** (0,08)	-0,48*** (0,09)	-0,41*** (0,08)	-0,49*** (0,09)
γάμος για τις γυναίκες	-0,85 (0,60)	+0,00 (0,64)	-0,82 (0,59)	+0,14 (0,67)	-0,83 (0,62)	-0,26 (0,66)	-0,83 (0,63)	+0,32 (0,65)
μέσο μέγεθος οικογένειας	-0,21 (0,32)	+0,58 (0,41)	-0,22 (0,31)	+0,54 (0,42)	-0,46 (0,30)	+0,26 (0,42)	-0,46 (0,63)	+0,22 (0,43)
αναλογία των δύο φύλων	+0,40 (0,72)	-0,01 (0,90)	+0,28 (0,72)	-0,34 (0,92)	+0,19 (0,72)	-0,33 (0,91)	+0,19 (0,73)	-0,38 (0,90)
αλλοδαποί (%)			+0,28 (0,72)	-0,34 (0,92)	+0,07 (0,15)	+0,37** (0,17)	+0,07 (0,15)	+0,37** (0,18)
αστικοποίηση			+0,11 (0,14)	+0,38** (0,17)	+0,89*** (0,25)	+0,83*** (0,21)	+0,89*** (0,25)	+0,81*** (0,21)
ελληνικά νησιά							+0,00 (0,18)	-0,12 (0,19)
McFadden R-Squared	0,23	0,21	0,24	0,22	0,27	0,26	0,27	0,26
N (παρατηρήσεις)	350	350	350	350	350	350	350	350

ΣΗΜΕΙΩΣΗ: Ο παραπάνω Πίνακας παρουσιάζει τα αποτελέσματα των παλινδρομήσεων του μοντέλου probit της εξίσωσης (3). Η συμμετοχή των μαθητριών στην εκπαίδευση αποτελεί την εξαρτημένη μεταβλητή του υποδείγματος και λαμβάνει την τιμή 1 αν υπήρχε τουλάχιστον μια μαθήτρια στην περιοχή i κατά το χρόνο t και την τιμή 0 σε κάθε άλλη περίπτωση. Η πρόσβαση στη γη (%), η προσκόλληση στην αγροτική παραγωγή, η γαμηλιότητα των γυναικών (έγγαμες/άγαμες), το μέσο μέγεθος της οικογένειας, η αναλογία των δύο φύλων, ο αλλοδαπός πληθυσμός (ψευδομεταβλητή που παίρνει την τιμή 1 αν υπάρχει τουλάχιστον ένας αλλοδαπός στην περιοχή i κατά το χρόνο t και την τιμή 0 σε κάθε άλλη περίπτωση), η αστικοποίηση (ψευδομεταβλητή που παίρνει την τιμή 1 αν η περιοχή i κατά το χρόνο t είχε πληθυσμό >5.000 και την τιμή 0 σε κάθε άλλη περίπτωση) και τα ελληνικά νησιά (ψευδομεταβλητή που παίρνει την τιμή 1 αν η περιοχή i είναι νησί και την τιμή 0 σε κάθε άλλη περίπτωση) αποτελούν τις ανεξάρτητες μεταβλητές του υποδείγματος. Όλες οι μεταβλητές είναι στη λογαριθμική τους μορφή. Στις παρενθέσεις αναγράφονται τα τυπικά σφάλματα των εκτιμητών. Για λόγους συντομίας ο σταθερός όρος της εξίσωσης (3) δεν περιλαμβάνεται στον Πίνακα. *** $p < 0,001$ ** $p < 0,005$ * $p < 0,1$.

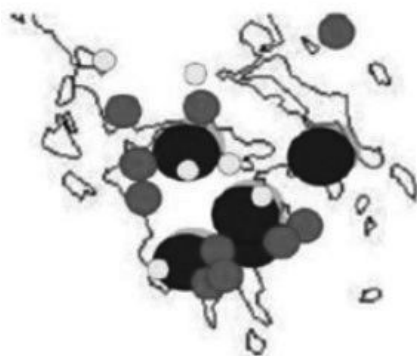
(πίνακας 7 συνέχεια)

	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)
	1870	1879	1870	1879	1870	1879	1870	1879
πρόσβαση στη γη (%)	+0,14* (0,08)	+0,09 (0,07)	+0,15* (0,08)	+0,09 (0,07)	+0,16** (0,08)	+0,06 (0,08)	+0,15* (0,08)	+0,05 (0,08)
προσκόλληση στην αγροτική παραγωγή	-0,63*** (0,08)	-0,76*** (0,10)	-0,58*** (0,08)	-0,73*** (0,10)	-0,54*** (0,09)	-0,71*** (0,10)	-0,57*** (0,09)	-0,72*** (0,10)
γάμος για τις γυναίκες	-0,16 (0,60)	-1,76*** (0,60)	-0,02 (0,57)	-1,58** (0,59)	+0,07 (0,59)	-1,65** (0,63)	+0,22 (0,59)	-1,60** (0,62)
μέσο μέγεθος οικογένειας	-0,40 (0,29)	-0,46 (0,40)	-0,41 (0,27)	+0,40 (0,40)	-0,68** (0,28)	-0,00 (0,41)	-0,71** (0,29)	-0,07 (0,42)
αναλογία των δύο φύλων	+1,19* (0,75)	+2,21*** (0,75)	+0,79 (0,75)	+1,98** (0,78)	+0,53 (0,70)	+1,96** (0,75)	+0,20 (0,73)	+1,92** (0,76)
αλλοδαποί (%)			+0,45*** (0,15)	+0,40** (0,18)	+0,43** (0,16)	+0,35* (0,19)	+0,45*** (0,16)	+0,37** (0,19)
αστικοποίηση					+0,86*** (0,20)	+1,04*** (0,19)	+0,86*** (0,20)	+1,03*** (0,19)
ελληνικά νησιά							-0,32 (0,19)	-0,11 (0,21)
McFadden R-Squared	0,31	0,33	0,33	0,34	0,37	0,41	0,38	0,41
N (παρατηρήσεις)	350	350	350	350	350	350	350	350

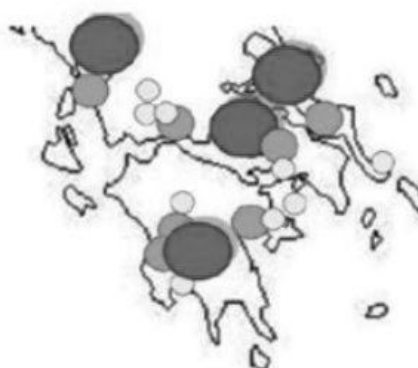
ΣΗΜΕΙΩΣΗ: Ο παραπάνω Πίνακας παρουσιάζει τα αποτελέσματα των παλινδρομήσεων του μοντέλου probit της εξίσωσης (3). Η συμμετοχή των διδασκαλιστών στην εκπαίδευση αποτελεί την εξαρτημένη μεταβλητή του υποδείγματος και λαμβάνει την τιμή 1 αν υπήρχε τουλάχιστον μια μαθήτρια στην περιοχή i κατά το χρόνο t και την τιμή 0 σε κάθε άλλη περίπτωση. Η πρόσβαση στη γη (%), η προσκόλληση στην αγροτική παραγωγή, η γαμηλιότητα των γυναικών (έγγαμες/άγαμες), το μέσο μέγεθος της οικογένειας, η αναλογία των δύο φύλων, ο αλλοδαπός πληθυσμός (ψευδομεταβλητή που παίρνει την τιμή 1 αν υπάρχει τουλάχιστον ένας αλλοδαπός στην περιοχή i κατά το χρόνο t και την τιμή 0 σε κάθε άλλη περίπτωση), η αστικοποίηση (ψευδομεταβλητή που παίρνει την τιμή 1 αν η περιοχή i κατά το χρόνο t είχε πληθυσμό >5.000 και την τιμή 0 σε κάθε άλλη περίπτωση) και τα ελληνικά νησιά (ψευδομεταβλητή που παίρνει την τιμή 1 αν η περιοχή i είναι νησί και την τιμή 0 σε κάθε άλλη περίπτωση) αποτελούν τις ανεξάρτητες μεταβλητές του υποδείγματος. Όλες οι μεταβλητές είναι στη λογαριθμική τους μορφή. Στις παρενθέσεις αναγράφονται τα τυπικά σφάλματα των εκτιμητών. Για λόγους συντομίας ο σταθερός όρος της εξίσωσης (3) δεν περιλαμβάνεται στον Πίνακα. *** $p < 0,001$ ** $p < 0,005$ * $p < 0,1$.

ΧΑΡΤΕΣ

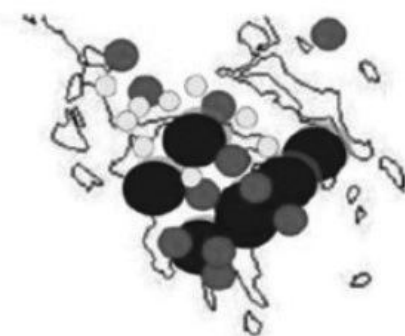
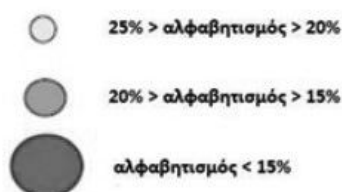
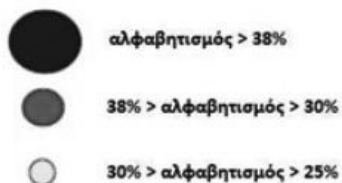
Αλφαριθμητισμός για τους άντρες, 1870 & 1879
(επαρχιακό επίπεδο)

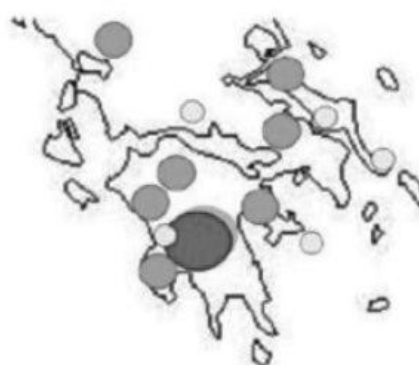
Χάρτης 1. υψηλότερα επίπεδα (1870)

Χάρτης 2. χαμηλότερα επίπεδα (1870)

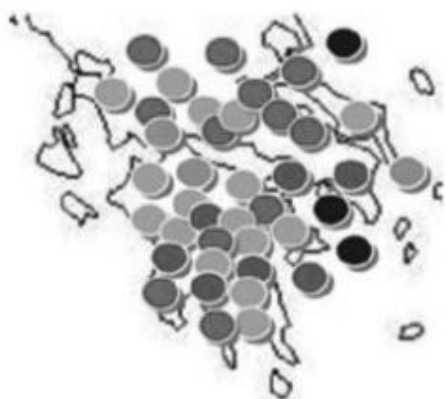

Χάρτης 3. υψηλότερα επίπεδα (1879)

Χάρτης 4. χαμηλότερα επίπεδα (1879)

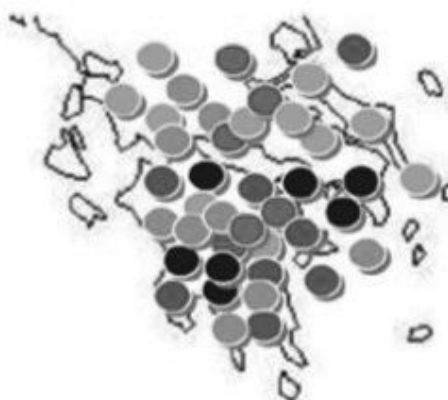
(χάρτες συνέχεια)

Χάρτης 9. Πρόσβαση στη γη, 1861

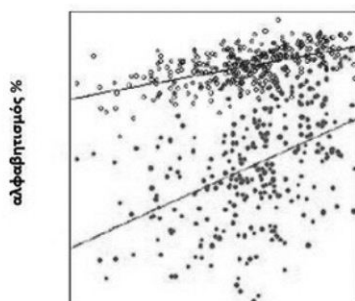
Χάρτης 10. Πρόσβαση στη γη, 1870

Χάρτης 11. Πρόσβαση στη γη, 1879

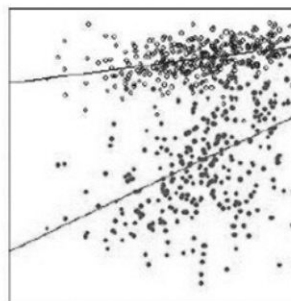

ΣΧΗΜΑΤΑ

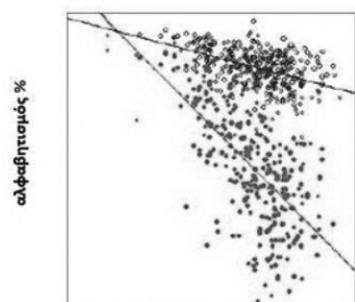
πρόσβαση στη γη %

Σχήμα 1.
1870

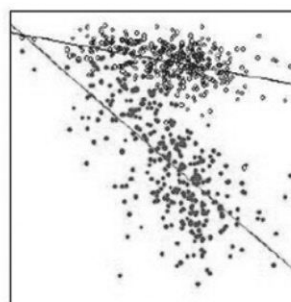
πρόσβαση στη γη %

Σχήμα 2.
1870

προσκόλληση στην αγροτική παραγωγή

Σχήμα 3.
1879

προσκόλληση στην αγροτική παραγωγή

Σχήμα 4.
1879

- αλφαριθμητισμός για τους άντρες %
- αλφαριθμητισμός για τις γυναίκες %

Στα ελληνικά η λέξη «κρίση» συμπεκνώνει τουλάχιστον δύο μεγάλες κατηγορίες νοημάτων. Αφενός, παραπέμπει στις έννοιες της απόφασης, της άποψης ή της γνώμης και, σε στενή συνάφεια με αυτές, στις έννοιες της κριτικής, της αξιολόγησης και της δίκης. Έτσι κάποιος/ου η «κρίση» μπορεί, παραδείγματος χάρη, να επηρεαστεί από την υπερβολική χρήση αλκοόλ· οι δικαστικοί, οι δημόσιοι υπάλληλοι αλλά και τα επιστημονικά άρθρα περνάνε από «κρίση». Αφετέρου, παραπέμπει στις καταστάσεις εκείνες, στις οποίες η αναπαραγωγή της προηγούμενης, της κανονικής ή ομαλής συνθήκης είναι δύσκολη ή αδύνατη. Έτσι, για παράδειγμα, κάνουμε λόγο για «κρίση» άσθματος όταν το αναπνευστικό σύστημα δεν λειτουργεί κανονικά ή για οικονομική «κρίση» όταν το οικονομικό σύστημα δεν αναπαράγει ομαλά τον εαυτό του.

Η πρώτη σημασία προκύπτει από το αρχαιοελληνικό ρήμα «κρίνω», το οποίο αρχικά σήμαινε «διαχωρίζω», αλλά αρκετά νωρίς (στα ομηρικά χρόνια), επίσης, «αποφασίζω». Η δεύτερη σημασία, η οποία είναι και μεταφορική, προκύπτει –σύμφωνα με τους περισσότερους λεξικογράφους– ως μεταφραστικό δάνειο ή αντιδάνειο από τα λατινικά ή τις λατινογενείς γλώσσες. Η «κρίση» έγινε *crisis* (λατ., αγγλ. & ισπ.), *crise* (γαλλ.) και *crisi* (ιταλ.) και κατόπιν «κρίση». Με αυτό τον τρόπο, ενώ τα λατινικά, οι λατινογενείς γλώσσες και τα αγγλικά έχουν δύο όρους για να αποτυπώνουν τις δύο διαφορετικές οικογένειες σημασιών (*iudicium*, *judgement*, *jugement*, *juicio*, *giudizio* για την «κρίση» και *crisis*, *crise*, *crisi* για την «κρίση»), τα ελληνικά περιορίζονται σε μία και μόνη λέξη, την *κρίση*.

Κατά ενδιαφέροντα τρόπο, ήδη από τα αρχαία ελληνικά, μπορούμε να ανιχνεύσουμε κάποιες χρήσεις της λέξης, οι οποίες συμπεκνώνουν και τις δύο σημασίες. Έτσι, η «κρίσις» μπορεί να σημαίνει το κρίσιμο σημείο μιας αρρώστιας, το σημείο όπου “αποφασίζεται” η τύχη της ζωής του ασθενούς. Επίσης, κατά ενδιαφέροντα τρόπο, η φιλοσοφία, σε ανεξάρτητους μεταξύ τους κλάδους, έχει φέρει κοντά τις δύο σημασίες, οι οποίες συμπεκνώνονται στη μία και μοναδική ελληνική λέξη. Για παράδειγμα, στη φιλοσοφία και την ιστοριογραφία της επιστήμης η κρίση σηματοδοτεί μια κατάσταση, κατά την οποία το κυρίαρχο Παράδειγμα αδυνατεί να αναπαραγάγει ομαλά την κυριαρχία του εξαιτίας μιας πλειάδας εμπειρικών ανωμαλιών. Η κατάσταση αυτή, παράλληλα, ωθεί στην όξυνση της κριτικής και στην ανάληψη μιας σειράς αποφάσεων ή αξιολογήσεων, οι οποίες δεν ήταν διαθέσιμες στο παρελθόν. Αντίστοιχα, αλλά με αρκετές διαφορές, στον χώρο της πρακτικής φιλοσοφίας, η έννοια της κρίσης σηματοδοτεί την απουσία εγκαθιδρυμένων κριτηρίων για την ανάληψη και τη νοηματοδότηση μιας πράξης – κατάσταση η οποία αναγκαία ωθεί στην κριτική και την απόφαση.

Μοιάζει, λοιπόν, η κρίση όντως «να γεννά ευκαιρίες», όχι όμως αυτές που εννοούν οι επιτήδριοι της αναπαραγωγής της υπάρχουσας κατάστασης. Η “κρίση” επισύρει ‘κρίση’. *Κρίση* λοιπόν...

